

Razdoblje Amarne u Egiptu

Stojčević, Bojan

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:135045>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-25**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Diplomski studij povijesti i pedagogije

Bojan Stojčević

Razdoblje Amarne u Egiptu

Diplomski rad

Mentor: doc. dr. sc. Zlatko Đukić

Osijek, 2018.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za povijest

Diplomski studij povijesti i pedagogije

Bojan Stojčević

Razdoblje Amarne u Egiptu

Diplomski rad

Humanističke znanosti, povijest, povijest starog Egipta

Mentor: doc. dr. sc. Zlatko Đukić

Osijek, 2018.

Sažetak

Razdoblje Amarne u Egiptu započinje s faraonom Amenhotepom IV., odnosno preseljenjem egipatske prijestolnice iz Tebe u novoosnovani grad Akhetaton. Amenhotep IV. na prijestolju je naslijedio svoga oca Amenhotepa III. koji mu u naslijeđe ostavlja bogatu i uređenu državu. Nedugo po stupanju na prijestolje Amenhotep IV. dolazi u sukob s Amonovim svećenstvom, zabranjuje štovanje dinastičkog boga Amona te uvodi novu religiju atonizam. Kako bi prekinuo sve veze s bogom Amonom mijenja svoje ime u Ekhnaton te prijestolnicu seli u novoosnovani grad Akhetaton, izgrađen u čast bogu Atonu, koji se nalazi na području današnje Amarne. Amenhotep IV. bio je oženjen kraljicom Nefertiti s kojom je imao šest kćeri. Faraon i njegova obitelj smatrali su se glasnicima boga Atona na zemlji, a faraon je bio taj koji je trebao usaditi nova vjerovanja u srca svojih podanika. Nakon smrti Amenhotepa IV. na tronu su se izmjenjivali vladari koji nisu ostavili dublji trag u egipatskoj povijesti. Mladi faraon Tutankhamon obnovio je štovanje boga Amona i vratio prijestolnicu u Memfis što je označilo kraj nove Amenhotepove religije. Posljednji faraon iz razdoblja Amarne bio je starac Aj, a dolaskom na vlast generala Horemheba završava se razdoblje Amarne. Premda reforme Amenhotepa IV. nisu zaživjele one su svakako bile revolucionarne, kako u religijskom pogledu, tako i u umjetnosti.

Ključne riječi: Egipat, Amarna, Amenhotep IV., Akhetaton, Atonizam

Sadržaj

Uvod.....	1
1. Vrijeme vladavine XVIII. dinastije - do vladavine Amenhotepa IV.	3
2. Amenhotep IV. - početak razdoblja Amarne	6
2.1. Reforma religije.....	8
2.1.1. Grobnice i zagrobna vjerovanja.....	16
2.2. Nova prijestolnica – Akhetaton	18
2.3. Kraljevska obitelj.....	23
2.3.1. Nefertiti	27
2.4. Nasljednik Amenhotepa IV.?.?	32
3. Tutankhamon.....	34
4. Aj.....	38
5. Horemheb	40
6. Umjetnost Amarne	44
Zaključak.....	47
Literatura	49
Popis priloga.....	52

Uvod

Razdoblje Amarne u Egiptu upamćeno je kao jedno od revolucionarnijih razdoblja egipatske povijesti. Za razliku od velikih faraona osvajača iz XVIII. dinastije, Amenhotep IV. bio je miroljubiv vladar koji nije težio osvajanjima, a sve sporove sa susjednim vladarima rješavao je diplomatskim putem. Po dolasku na prijestolje započeo je s brojnim reformama. Dvije najvažnije reforme odnosile su se na promjene strukturiranja i poimanja religije kao i umjetnosti, a takve reforme nisu dugo zaživjele u društvu. Amenhotep IV. svim je silama želio nametnuti boga Atona kao vrhovno božanstvo, međutim u narodu ta ideja nije opstala, a samog faraona zbog njegovih ideja kasnije su prozvali heretikom. S druge pak strane, reforma umjetnosti nešto se duže zadržala u društvu, ali ni ona nije polučila rezultat kakvom se faraon nadao. Reforma umjetnosti bila je poprilično radikalna i apstraktna običnom puku jer su likovi prestali biti prikazivani idealistički, nego su prikazivani u karikaturalnom obliku. Centar iz kojega je Amenhotep IV. djelovao bio je novoosnovani grad Akhetaton, koji se nalazi na području današnje Amarne, po čemu je ovo razdoblje i dobilo naziv.

Cilj je ovog rada prikazati sve faraone koji su vladali u razdoblju Amarne (od Amenhotepa IV. pa sve do Horemheba), s posebnim naglaskom na faraona Amenhotepa IV. i njegove reforme. U radu se opisuje način vladanja faraona Amenhotepa IV., reforme koje je poduzeo te su predstavljeni članovi njegove obitelji. Potom se objašnjavaju događanja nakon smrti Amenhotepa IV., što se događa s njegovim nasljednicima te na koji način dolazi do ukidanja njegovih reformi.

Rad je podijeljen na šest poglavlja, a drugo je poglavlje podijeljeno na nekoliko potpoglavlja. U prvom poglavlju ukratko se opisuju svi vladari od početka XVIII. dinastije pa sve do vladavine Amenhotepa IV. i početka razdoblja Amarne. Drugo poglavlje, bavi se razdobljem vladavine Amenhotepa IV., a podijeljeno je na šest manjih potpoglavlja. Prvo potpoglavlje u kratkim crtama opisuje preuzimanje vlasti Amenhotepa IV. nakon smrti njegova oca Amenhotepa III. te način na koji je vladao prvih nekoliko godina. Potom se objašnjava uvođenje nove religije atonizma i zabrana štovanja boga Amona, a obrađena su i zagrobna vjerovanja nove religije. Nadalje, prikazuje se izgled nove prijestolnice Akhetaton, navode se članovi faraonove obitelji, a поблиže se upoznaje faraonova žena Nefertiti. Na kraju drugog poglavlja raspravlja se o tome tko je naslijedio Amenhotepa IV., je li to bio Semenkare, Neferkhenperure ili pak Nefertiti pod drugim imenom. Treće poglavlje bavi se mladim faraonom Tutankhamonom, u vrijeme čije vladavine dolazi do preseljenja prijestolnice iz Akhetatona u Memfis te se vraća štovanje boga Atona što je dovelo do propadanja atonizma. U četvrtom poglavlju opisuje se dolazak na prijestolje starca Aja,

koji nije ostavio značajnijeg traga u povijesti. Bio je posljednji vladar iz razdoblja Amarne, a njegova je vladavina upamćena po tome što je nastojao ocrniti sjećanja na faraona heretika. Peto poglavlje bavi se posljednjim vladarem XVIII. dinastije, Horemhebom. Ukratko je opisano kako je od običnog vojnika došao do titule faraona i na koji je način vratio egipatskom kraljevstvu vojnu moć kakvu je imala prije razdoblja Amarne. Posljednje šesto poglavlje bavi se umjetnošću Amarne te se navode karakteristike novog umjetničkog stila.

Za izradu rada korištena je dostupna i relevantna literatura. Korištena je uglavnom literatura stranih autora, pisana na engleskom jeziku, a razlog tome leži u malom broju domaćih autora koji su pisali o razdoblju Amarne. Od domaćih autora treba izdvojiti Igora Uranića, Grgu Novaka, Mladena Tomorada, Zlatka Đukića i Nemanju Spasenovskog.

1. Vrijeme vladavine XVIII. dinastije - do vladavine Amenhotepa IV.

Razdoblje XVIII. dinastije (1552. - 1295. g. pr. Krista¹) započinje dolaskom na prijestolje Jahmesa I.² (grč. Ahmosis) koji je vladao otprilike 25 godina³, tj. do 1526. godine pr. Krista. Pokazavši se kao čvrst vođa snažnog autoriteta, ne oslanjajući se previše na božanstvene odnose, porazio je Hikse, a njegovi su nasljednici proširili granice Egipatskog kraljevstva sve do sjevera Sirije. Samim time, Egipat je postao najmoćnije kraljevstvo svijeta. Stabilnost je Kraljevstva postignuta prvenstveno zahvaljujući vojsci koja ratuje prema novim principima i strategijama koristeći novo oružje.⁴

Jahmesa I. nasljeđuje njegov sin Amenhotep I. (grč. Amenofis) koji vlada od 1526. do 1506. godine pr. Krista. Za razliku od oca, Amenhotep I. nije ostvario značajnije napretke u osvajanju susjednih krajeva, a jedini vojni pohod iz razdoblja njegove vladavine pohod je u Nubiju. Zapisi iz razdoblja Tutmosisa I. donose nam podatke da se već u to vrijeme Egipat prostirao do Eufrata. Međutim, Amenhotep I. dobro je vodio brigu o samom statusu Kraljevstva i njegovom unutrašnjem uređenju.⁵

Prve osvajačke ratove započeo je Tutmosis I. koji je vladao od 1506. do 1493. godine pr. Krista. Pravo na prijestolje Tutmosis I. nije stekao krvnim srodstvom, već je to pravo stekao oženivši se Amenhotepovom kćeri, a svoju novu ulogu djelomično može zahvaliti i tomu što je posljednjih nekoliko godina bio Amenhotepov suvladar.⁶ Osim toga, važno je spomenuti da je proširio Egipatsku vlast sve do Eufrata.⁷

Njega je naslijedio njegov mlađi sin Tutmosis II. (1493. -1479. g. pr. Krista), zbog toga što su njegova dva starija brata preminula prije oca (Tutmosis I.) te je tako stekao pravo na prijestolje. Tutmosis II. oženio je svoju polusestru Hatšepsut, kćer Tutmosisa I. i kraljice Ahmos, s kojom nije imao muškog nasljednika. Također, Tutmosis II. zbog svoje bolesti nije bio sposoban vladati

¹ U literaturi možemo pronaći različite godine vladavine pojedinih vladara, no u ovom radu koriste se godine vladavine vladara preuzete iz N. Grimal, *A History of Ancient Egypt*, Blackwell Publishers Ltd., London, 2005.

² Imena vladara preuzeta iz I. Uranić, *Stari Egipat: povijest, književnost i umjetnost drevnih Egipćana*, Školska knjiga, Zagreb, 2002.

³ Pozivajući se na Maneta, Clayton navodi da je Jahmes I. vladao između 25 i 26 godina, a tu teoriju potkrjepljuje Josip Flavije koji tvrdi da je Jahmes I. vladao 25 godina i 4 mjeseca (P. A. Clayton, *Chronicle of pharaos*, Thames & Hudson Ltd., London, 1994., str. 100.)

⁴ G. Novak, *Egipat: prehistorija, faraoni, osvajači, kultura*, Izdavački zavod JAZU, Zagreb, 1967., str. 135.

⁵ I. Uranić, Isto, str. 132.

⁶ P. A. Clayton, Isto, str 101.

⁷ G. Novak, Isto str. 136.

samostalno,⁸ te je sa svojom ženom Hatšepsut vladao 14 godina. Nakon smrti Tutmosisa II., na prijestolje je došao njegov muški nasljednik Tutmosis Menkheperre kojeg je imao sa ženom Izis. Tutmosis Menkheperre, tj. Tutmosis III. u to je vrijeme još bio dijete što je omogućilo kraljici Hatšepsut da preuzme vlast, prvo kao suvladar, a potom kao faraon.⁹ „Hatšepsut je nakon Nitokris i Sobeknofrure treća kraljica u povijesti Egipta.”¹⁰ Kraljica Hatšepsut vladala je od 1478. do 1458. godine pr. Krista te se razdoblje njezine vladavine smatra jednim od svjetlijih razdoblja Egipta.¹¹ Za vrijeme vladavine kraljice Hatšepsut nema zabilježenih vojnih pohoda, no poznata je njezina pomorska ekspedicija u zemlju Punt.¹² Stanovnici Punta priznavali su vrhovnu vlast Egipta, no nisu bili uključeni u egipatski teritorij.¹³ Uranić navodi da se Hatšepsut smatralo pasivnom osobom čiji je dolazak na prijestolje bio u interesu Amonova svećenstva,¹⁴ dok s druge strane Novak navodi da je Hatšepsut opisivana kao odlučna, sposobna i slavohlepna.¹⁵ Nije nam poznat točan uzrok njezine smrti, no sumnja se da ju je Tutmosis III. dao smaknuti. Za ovu tvrdnju postoje i indicije koje se očituju u uništavanju njezinih kipova i reljefa do neprepoznatljivosti. „Sve je to po egipatskom vjerovanju značilo da se, briše ne samo spomen na nju, nego i ona sama za vječnost.”¹⁶

Tutmosis III. (1479. - 1425. g. pr. Krista) zbog svojih vojnih osvajanja poznat je kao faraon ratnik, a u novije vrijeme još ga se naziva Napoleonom drevnog Egipta. Po preuzimanju vlasti, Tutmosis III. odlučuje se na pohod prema sjeveroistoku na kojem je nastala koalicija protiv Egipta sastavljena od 330 manjih država i Mitanijske vojske. Središnji događaj pohoda odvio se u gradu Megidu, a nakon višemjesečne opsade udružena vojska je pobijeđena. Upravo ta pobjeda u Egiptu se spominje kao „jedna od najvećih u povijesti kraljevstva”. Pod svojom vlašću Tutmosis III. imao je zemlje od četvrte nilske katarakte do Eufrata te je time egipatsko kraljevstvo učinio prestižnijim nego ikada, što ga je učinilo najmoćnijim vladarom toga vremena.¹⁷

Tutmosisa III. na egipatskom prijestolju nasljeđuje sin Amenhotep II. (1425. - 1401. g. pr. Krista). Po smrti Tutmosisa III., dolazi do pobune u nekim gradovima južno od Kadeša te je novi faraon bio primoran odmah po preuzimanju vlasti krenuti u rat. Ubrzo nakon toga, uspio je ugušiti

⁸ G. Novak, Isto str. 136.

⁹ Uranić navodi da je kraljica Hatšepsut počela vladati kao faraon u 2. ili 7. godini vladavine Tutmosisa III. (I. Uranić. Isto, str. 132.)

¹⁰ I. Uranić. Isto, str. 132.

¹¹ G. Novak, Isto, str. 138.

¹² I. Uranić, Isto, str. 133.

¹³ G. Novak, Isto, str. 138.

¹⁴ I. Uranić, Isto, str. 133.

¹⁵ G. Novak, Isto, str. 138.

¹⁶ G. Novak, Isto, str. 140.

¹⁷ I. Uranić, Isto, str. 134.

pobunu i uspostaviti mir u južnim krajevima. Pretpostavlja se da već za vrijeme njegove vladavine dolazi do uspostavljanja diplomatskih odnosa s Mitanijom.¹⁸

Tutmosis IV. (1401. - 1390. g. pr. Krista) na prijestolju zamjenjuje Amenhotepa II.¹⁹ Za vrijeme njegove vladavine dolazi do produbljivanja odnosa između Mitanije i Egipta. Mitanski vladar Artatama poslao je svoju kći faraonu Tutmosisu IV. za ženu.²⁰ Razdoblje vladavine obilježeno je mirom te u takvim prilikama na prijestolje stupa Amenhotep III. koji je vladao od 1390. - 1352. godine pr. Krista.

Skoro 40 godina duga vladavina Amenhotepa III. upamćena je kao jedna od stabilnijih vladavina u kojoj je došlo do velikog razvoja arhitekture i umjetnosti.²¹ Amenhotep III. na prijestolje je došao kao dječak od deset ili dvanaest godina, a ulogu regenta prvih nekoliko godina vršila je njegova majka Mutemwia. Nedugo po stupanje na prijestolje oženio je Teju, koja nije mogla biti znatno starija od njega.²² Teje je od tog trenutka nosila titulu „Velika faraonova supruga“, a uvelike je brinula o diplomatskim odnosima i pazila na događaje oko Egipta. Amenhotep III. sve svoje sporove rješavao je diplomatskim putem, a bio je primoran voditi vojne pohode samo u Nubiji. O njegovim diplomatskim sposobnostima svjedoče nam brojna pisma korespondencije između Egipta i susjednih zemalja sačuvana u arhivu iz Amarne. Takva politika umjesto politike strateškog ratovanja ostavila je štetne posljedice na ugled egipatske vlasti.²³

¹⁸ I. Uranić, Isto, str. 135.

¹⁹ P. A. Clayton, Isto, str. 113.

²⁰ I. Uranić, Isto, str. 136.

²¹ P. A. Clayton, Isto, str. 115.; G. Novak, Isto, str. 144.

²² J. Van Dijk, „Horemheb and the Struggle for the Throne of Tutankhamon“, u *BACE* 7, 1996., str. 29.

²³ G. Novak, Isto, str. 144.-146.; I. Uranić, Isto, str. 136.-138.

2. Amenhotep IV. - početak razdoblja Amarne

Amenhotep IV. vlast je preuzeo 1352. godine pr. Krista te je vladao sve do 1338. godine pr. Krista. Bio je drugi sin Amenhotepa III. i njegove Velike kraljevske supruge, kraljice Teje. Njegov stariji brat, princ Totmes (Tutmosis²⁴) trebao je biti prestolonasljednik, međutim umire prije oca te mjesto prestolonasljednika pripada mlađem bratu Amenhotepu IV.²⁵ Po dolasku na prijestolje, Amenhotep IV. uzima ime Noferkheperure Uaenre, a drugo ime mu je Amenhotep-heka-Uaset.²⁶

Postoje polemike o tome jesu li Amenhotep III. i njegov sin Amenhotep IV. vladali zajedno. Prema van Dijku, neki znanstvenici opredijelili su se za varijantu zajedničke dvanaestgodišnje vladavine, dok drugi tvrde da je njihovo zajedničko vladanje trajalo kratak period, svega jednu ili dvije godine.²⁷ Prema tome, možemo pretpostaviti da je Amenhotep IV. postao suvladar u 28. ili 29. godini vladavine Amenhotepa III., odnosno u 37. ili 38. godini vladavine.²⁸ Dakako, postoji i treća struja znanstvenika koji odbacuju obje tvrdnje u potpunosti te smatraju da Amenhotep IV. nije bio suvladar.²⁹ Postoje snažni argumenti za obje tvrdnje kao što su umjetnički stilovi Amarne koji se miješaju sa „tradicionalnim“ umjetničkim stilovima. Neki smatraju da je novi umjetnički stil u skladu s tvrdnjom suvladarstva Amenhotepa IV., dok drugi pak smatraju da je mješavina stilova koegzistirala ranim razdobljem samostalne vladavine Amenhotepa IV.³⁰

Aldred navodi kako je Amenhotep IV. u svojoj 16. godini, tj. godini kada se smatralo da je dostigao zrelost, postavljen za očevog suvladara. Tom prilikom dodijeljena mu je Velika kraljevska supruga Nefertiti, a kao asistenti dodijeljeni su mu sinovi očevih suradnika. O porijeklu kraljice Nefertiti postoje razne nedoumice. Prema Aldredu, Nefertiti je bila žena nekraljevskog porijekla,³¹ Uranić tvrdi da je bila „jedna od tristotinjak mitanijskih princeza koje je Amenhotep

²⁴ U literaturi na engleskom jeziku koristi se naziv Tuthmosis.

²⁵ P. A. Clayton, Isto, str. 120.

²⁶ I. Uranić, Isto, str. 141.

²⁷ J. van Dijk, „The Amarna Period and the Later New Kingdom (c.1352-1069 BC)“, u Shaw, Ian (ur), *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford University Press Inc., New York 2000., str. 267.

²⁸ N. Grimal, Isto, str. 226.

²⁹ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 267.

³⁰ P. A. Clayton, Isto, str. 120.

³¹ C. Aldred, *Akhenaten and Nefertiti*, Brooklyn Museum, New York, 1973., str. 18.

III. dobio na dar od vladara susjedne države",³² dok Grimal navodi da je Nefertiti bila Amenhotepova rođakinja, tj. kćer Aja i Tije II.³³

Poput svoga oca, Amenhotep IV. nije se bazirao na osvajanja susjednih krajeva kao ni na uspostavljanje reda na sjevernom dijelu Egipta, nego je uživao u blagodatima koje su stekli veliki faraoni XVIII. dinastije. Ipak, poznato je da se dva puta umiješao u neredu Sirijaca i Palestinaca poslavši male vojske čiji je zadatak bio smirivanje situacije na sjeveru kraljevstva, no situacija je samo na kratko stabilizirana. Amenhotep IV. usmjeravao se na diplomatsko rješavanje problema i unutrašnje prilike u kraljevstvu.³⁴

Dokazi o diplomatskim korespondencijama očituju se u „Pismima iz Amarne“, slučajno pronađenim 1887. godine. Do sada, ukupno je pronađeno 382 pločice³⁵ pisane akadskim klinastim pismom.³⁶ U cijeloj zbirci možemo pronaći pregršt informacija o kulturi, političkim događanjima, pojedinim istaknutim osobama i funkcioniranju Egipta u vremenu za koje gotovo da ne postoje nikakvi drugi dokazi, odnosno, pisma datiraju iz vremena zadnjeg desetljeća vladavine Amenhotepa III. pa sve do druge godine vladavine faraona Tutankhamona. Zbirka nam daje mnogo informacija o odnosima Egipta s Babilonom, Asirijom, Sirijom, Kananom i Alasijom, kao i o odnosima s Mitancima i Hetitima.³⁷

Osim faraona, velika imanja, bogatstva i društveni status raznim osvajanjima steklo je i svećenstvo tebanskog dinastičkog boga Amona. Pohlepnost svećenstva sve je više uvjeravala Amenhotepa IV. da su upravo oni krivi za oskvrnjivanje istinske vjere i božanstva.³⁸ Osjećajući dužnost da narodu omogući čistu, neokaljanu vjeru, odlučio se zamijeniti dotadašnjeg vrhovnog boga Amon-Raa zamijeniti kultom boga Atona što Amenhotepa IV. čini prvim faraonom koji napušta tradicionalna egipatska vjerovanja i uspostavlja novu religiju, atonizam.³⁹ Tada počinje turbulentno i vrlo burno razdoblje egipatske povijesti.

Početak pete godine vladavine, Amenhotep IV. odlučuje se na drastičan potez te prekida sve veze s religijskim središtem Egipta i njegovim božanstvom Amonom. Odlučuje se na izgradnju u potpunosti novog grada na lokaciji na kojoj do tada još ništa nije bilo građeno, a taj grad posvećen

³² I. Uranić, Isto, str. 141.

³³ N. Grimal, Isto, str. 226.

³⁴ G. Novak, Isto, str. 146.

³⁵ L. W. Moran, *The Amarna Letters*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1992., str. 13.

³⁶ P. A. Clayton, Isto, str. 126.

³⁷ L. W. Moran, Isto, str. 20.

³⁸ G. Novak, Isto, str. 146.

³⁹ N. Grimal, Isto, str. 227.

je isključivo bogu Atonu. Osim toga, promijenio je ime u Ekhnaton⁴⁰ što znači „onaj koji služi Atonu“. Novoizgrađenom gradu, koji se nalazi na području danas poznatom kao Amarna, dodijeljen je naziv Akhetaton što u prijevodu znači „Horizont Atona“.⁴¹

2.1. Reforma religije

U mnogim drevnim religijama, pa tako i u drevnom Egiptu, vjera i znanost bili su ujedinjeni. Moderna znanost događanja u svemiru pripisuje zakonima fizike, dok drevne kulture pronalaze objašnjenje u prirodnim fenomenima, odnosno u božanstvima. Prema Egipatskom vjerovanju božanstava ima onoliko koliko ima elemenata, ali i sila u svemiru. Sunce (Ra), zemlja i nebo (Geb i Nut), atmosfera (Šu), poplave (Hapy), život i rast (Oziris), red (Maat) i nered (Seth) te kraljevstvo (Horus) samo su neki od primjera egipatskih fenomena u koje su oni čvrsto vjerovali.⁴²

Nova, revolucionarna „religija svjetla“ nastala je početkom vladavine Amehotepa IV. Dotadašnjeg ulogu vrhovnog boga koju je imao Amon-Ra, preuzeo je „Ra Horus od Akheta“⁴³ (Ra-Horakhty) što označava utjelovljenje sile sunca (Ra) i dominantne sile svemira (Horakhty).⁴⁴ Novi bog u početku je prikazivan u antropomorfnj formi božanstva s glavom sokola, no do pete godine Amenhotepove vladavine stari prikaz odbačen je kao i mnoge druge tradicionalne forme egipatske umjetnosti. Od tada, bog se prikazuje simbolom sunčeva diska sa zrakama poznatim i kao Aton. U umjetnosti boga Atona prikazivali su kao „solarni disk s *ureusom*“⁴⁵ na svojoj bazi i raširenim zrakama sunca s rukama koje su obično padale na sliku kralja ili njegove obitelji. Šake zraka su obično pri tom ostajale otvorene ili su držale simbol *ankh*⁴⁶.⁴⁷ U isto vrijeme faraon Amenhotep IV. mijenja svoje dobiveno ime Amenhotep (koje ga povezuje s bogom Amunom) u Ekhnaton što znači „Onaj koji služi Atonu“.⁴⁸

⁴⁰ Zbog lakšeg razumijevanja dalje u tekstu koristit će se ime Amenhotep IV.

⁴¹ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 269.

⁴² J. P. Allen, „The Religion of Amarna“, u Arnold, Dorothea (ur.), *The Royal Women of Amarna - Images of Beauty from Ancient Egypt*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 1996., str. 3.

⁴³ Akhet označava mjesto gdje sunce izlazi i zalazi, a često se prevodi kao horizont. (M. R. Bunson, *The encyclopedia of ancient Egypt*, Gramercy Books, New York, 1999., str. 24.)

⁴⁴ J. P. Allen, Isto, 1996., str. 3.

⁴⁵ Ureus u likovnoj umjetnosti staroga Egipta označava motiv stilizirane uspravljene kobre. Bio je simbol božice Wadjet, jednoga od najstarijih božanstava Egipta, često prikazivane u obliku kobre. (Preuzeto s: *Hrvatska enciklopedija* - <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=68833>)

⁴⁶ Ankh označava križ života, križ s ručkom, odnosno lik koji je u starom Egiptu bio simbol života, nazivan, između ostalog, i ključ života. (Preuzeto s: *Hrvatska enciklopedija* - <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=2843>)

⁴⁷ J. P. Allen, Isto, 1996., str. 3.; M. Tomorad, „Atonizam - staroegipatski kult boga Atona“, *Historijski zbornik, GOD. LXV*, br. 1, Zagreb, 2012., str. 6.

⁴⁸ J. P. Allen, Isto, 1996., str. 3.

Riječ *aton* pojavljuje se još u razdoblju Srednjeg kraljevstva označavajući sunčev disk, ali ne i božanstvo. Međutim, kao božanstvo koje nije uživalo veliku popularnost javlja se u XVIII. dinastiji o čemu nam svjedoči portret trećeg vladara ove dinastije, Tutmosisa I., koji se prikazuje u svom hramu sa sunčevim diskom i samim time sebe povezuje s božanstvom. Osnovni oblik Atonova simbola sunčeva diska sa zrakama javlja se u doba Amenhotepa II., a već za vrijeme njegova nasljednika Tutmosisa IV., Aton postaje zaštitnik kralja te bog rata. Amenhotep III. Atona je čak uvrstio u svoj naziv kao Tjekhen-Aton (blještavilo Atona) o čemu nam govori pečat koji je pronađen u ostatcima kraljevske palače. Također, neke struje znanstvenika tvrde da se Amenhotep III. poistovjetio sa sunčevim bogom te da je sam sebe proglasio božanstvom. Dakako, najradikalniji korak u štovanju Atonova kulta napravio je Amenhotep IV.⁴⁹

Kao što je ranije napomenuto, Amenhotep IV. naslijedio je od oca dobrostojeću državu na koju je ogroman utjecaj imalo svećenstvo boga Amona koje je, osim u religijskim pitanjima, imalo velik utjecaj i u političkim sferama.⁵⁰ Sama činjenica da je Amenhotep IV. bio okrunjen u Karnaku govori nam o odnosima između faraona i svećenstva u početku njegove vladavine jer se Karnak smatrao centrom kulta boga Amona.⁵¹ Samim time, u početku svoje vladavine faraon nije bio u otvorenom sukobu sa svećenstvom, ali miješanje u politiku i prevelik utjecaj Amonova svećenstva u državne poslove glavni su razlozi pokušaja Amenhotepa IV. da smanji utjecaj svećenstva što je na kraju i uspio.⁵² Amonovo svećenstvo je postalo prebogato i premoćno da je ozbiljno prijetilo vladarstvu Egipta. Dakako, reforma se u prvom redu odnosila na davanje nove, neiskvarene religije narodu, ali je postojao i drugi cilj u svrhu vraćanja faraonu njegove dominantne uloge u svjetovnim pitanjima.⁵³ Progon i zanemarivanje Amona kao božanstva najjednostavniji je način za smanjenje utjecaja svećenstva čime je ono izgubilo važnost, štoviše postalo je nepotrebno kraljevstvu. Naravno, to nije išlo na ruku Amonovom svećenstvu koje se tomu protivilo jer je faraon hramovima uzeo sav imetak. Ostavši bez prihoda i ugodna života, svećenici su organizirali razne ustanke protiv nove faraonove politike, no ti ustanci brzo su bili ugušeni. Izopćenjem iz religije, svećenici su postajali robovi, pjevači i slično, a Amenhotep IV. pokušao je na sve načine izbrisati

⁴⁹ M. Tomorad, Isto, str. 7.

⁵⁰ Z. Đukić, N. Spasenovski, „Staroegipatska votivna stela iz Muzeja Slavonije u Osijeku te položaj drugih bogova u vrijeme atonizma i utjecaj razdoblja Amarna na kasniju egipatsku povijest“, *Bosna Franciscana*, god. XXIV., br. 44., Franjevačka teologija Sarajevo, Sarajevo, 2016., str. 137.

⁵¹ N. Grimal, Isto, str. 230.

⁵² Z. Đukić, N. Spasenovski, Isto, str. 137.; N. Grimal, Isto, str. 230.

⁵³ G. Novak, Isto, str. 150.

svaki spomen na kult boga Amona razbijanjem kipova, brisanjem njegova imena s raznih natpisa i spisa pa čak i iz arhiva. Napuštanjem hramova boga Amona oni su progresivno propadali.⁵⁴

Postoje polemike o tome je li atonizam bio monoteistička religija ili je postojalo štovanje više božanstava ili je pak riječ jedino o novom vrhovnom bogu kao što je bio Amon-Ra. Prema nekim autorima, atonizam se odnosio na ekskluzivnu religiju koja štuje isključivo jedno božanstvo te se smatra najranijim oblikom prelaska na monoteističku vjeru.⁵⁵ Postoje indicije da je Amehotep IV. pokušao zabraniti ostale bogove što je predstavljalo svojevrsni oblik hereze⁵⁶ te je ostao u povijesti upamćen kao „faraon heretik“ i „buntovni faraon“. Osim toga, smatra se da je atonizam bio vjera faraona i njegove obitelji što se očituje u Velikoj himni posvećenoj Atonu:

„Ti si u mom srcu,
Nema nikog drugog tko te poznaje,
Jedino tvoj sin, Neferkheprura, Jedini od Ra,
Koga si poučio svojim putevima i svojoj veličini. ...
Ti si se uzdigao za svog sina koji je nastao iz tvog tijela,
Kralja koji živi po načelu Maat, Kralju Dviju Zemalja,
Neferkheprura, Jedini od Ra,
Sinu Ra koji živi po načelu Maat, Vladaru kruna,
Ehnaton, veliki tijekom svog života i,
Velika kraljica koju on voli, Gospodarica Dviju Zemalja,
Nefer-nefru-Aton Nefertiti, živi vječno.“⁵⁷

U tom tekstu vidljivo je da Amenhotep IV. smatra da jedini ima istinsko spoznanje o bogu Atonu te je zaključio da ulogu svećenstva u ovoj religiji mogu obavljati jedino on i njegova obitelj. Sam je sebe stavio u središte kulta boga Atona te se kasnije čak poistovjećuje sa samim bogom i sebe smatra božanstvom.⁵⁸ Također, dvorjani su ga štovali kao utjelovljenje božanstva na zemlji, odnosno zvali su ga „živi bog“. Neki od primjera kako su mu se dvorjani obraćali uključuje i „moj bog koji me oblikovao“ (kako mu se Aj obraćao), a za Pentua je on „bog koji je oblikovao čovječanstvo i učinio Dvije Zemlje živima“, dok ga Tutu pozdravlja riječima „bog koji me

⁵⁴ Z. Đukić, N. Spasenovski, Isto, str. 137.-138.; G. Novak, Isto, str. 148.-150.

⁵⁵ M. Tomorad, Isto, str. 11.; C. Aldred, *Akhenaten: King of Egypt*, Thames & Hudson, New York, 1988., str. 240.

⁵⁶ Hereza se odnosi na naučavanje različito od neke škole ili mišljenja. U kršćanstvu općenito se koristi kao naziv za krivovjerje, naučavanje protivno vjerskim dogmama. (Preuzeto s: *Hrvatska enciklopedija* – <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=25128>)

⁵⁷ M. Tomorad, Isto, str. 83.

⁵⁸ Z. Đukić, N. Spasenovski, Isto, str. 138.

oblikovao i potaknuo".⁵⁹ „Na faraonu je ostalo da poduči svoju populaciju principima Atonizma usađujući vjerovanje i principe u srca svojih podanika."⁶⁰ Nadalje, teško je utvrditi jesu li svi hramovi drugih božanstava bili uništeni te stoga ne možemo sa sigurnošću tvrditi o zabrani drugih božanstava i religiji isključivog monoteizma. Također, poznato je da su u Amonovom hramu u Karnaku uništeni prikazi svih božanstava, no moguće je da se to dogodilo upravo zato što je riječ o Amonovom hramu, hramu božanstva koje je Amenhotep IV. zabranio. U drugim građevinama kao što je Nebamunova grobnica Amenhotepa III. u Tebi izbrisan je jedino lik Amona sa svojim svećenstvom, dok su likovi ostalih bogova kao što su Hator, Oziris i Anubis ostali netaknuti. To nam pak govori da religija možda nije bila monoteistička, nego politeistička ili henoteistička.⁶¹ Dakako, neki znanstvenici tvrde da je teza o monoteizmu predrastična te da postoje razni dokazi koji upućuju na štovanje drugih božanstava.⁶² Prvi od dokaza odnosi se na velik broj pronađenih statua tradicionalnih egipatskih božanstava u Akhetatonu koji negiraju ideju monoteizma i njihovog sustavnog zabranjivanja te tako s razlogom postoje indicije o slobodi izbora štovanja božanstava.⁶³

⁵⁹ C. Aldred, Isto, 1988., str. 241.

⁶⁰ Z. Đukić, N. Spasenovski, Isto, str. 136.

⁶¹ Z. Đukić, N. Spasenovski, Isto, str. 138.

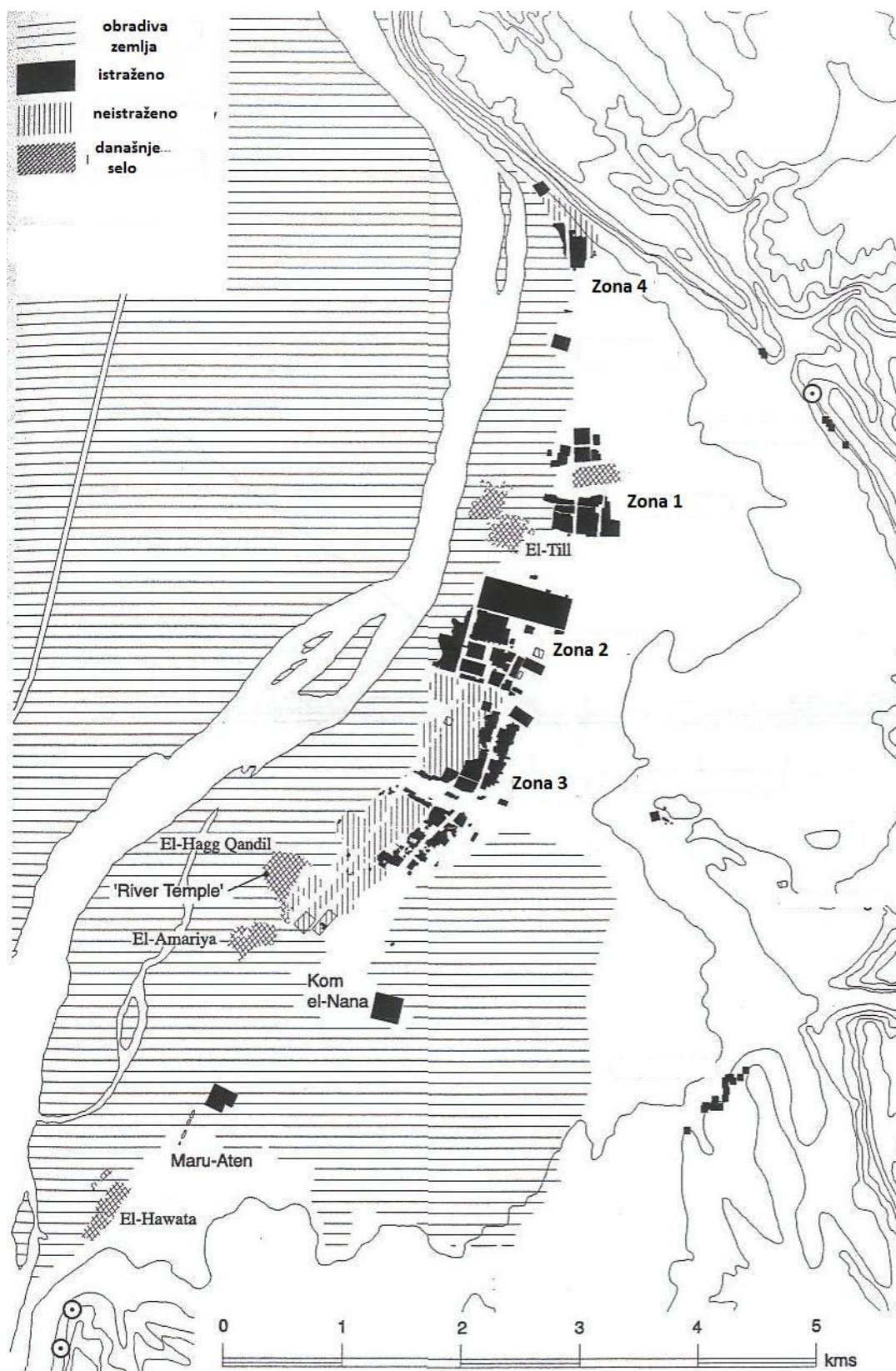
⁶² J. van Dijk, Isto, 2000. str. 278

⁶³ Z. Đukić, N. Spasenovski, Isto, str. 139.

Tablica 1. - Broj pronađenih statua tradicionalnih egipatskih božanstava u Akhetatonu⁶⁴

G – zona 1, i zona 2, grad	S – zona 4, sjeverno selo	P =zona 3, južna predgrađa	
Božanstva	G	S	P
Amon Ra	7	1	7
Anubis/Seth	6	-	2
Aton	32	-	14
Bes	187	1	397
Bast	3	-	-
Hator	47	1	37
Horus	29	1	4
Izida	1	-	5
Ptah	2	-	5
Ra - Harakhte	3	-	1
Sekhmet	3	1	4
Tawaret	46	1	59

⁶⁴ Tablica preuzeta iz: Z. Đukić, N. Spasenovski, Isto, str. 142.

Slika 1. Mapa Akhetatona s lokacijama koje se navode u gornjoj tablici⁶⁵

⁶⁵ Slika preuzeta iz: Z. Đukić, N. Spasenovski, Isto, str. 141.

Nadalje, u novoosnovanom gradu prisutan je velik broj sačuvanih stela i freski koje prikazuju tradicionalne bogove kao što su Bes, Tawaret, Renenutet, Izida, Seth i dr. koji još jednom potvrđuju tezu o prisutnosti štovanja drugih božanstava,⁶⁶ a slično govori i Montserrat koji navodi da su tradicionalni bogovi u Akhetatonu zadržali hramove i aktivne kultove. U kućama stanovnika Akhetatona također su pronađene sličice tradicionalnih božanstava što nam potvrđuje Montserratovu tezu da je Atona najviše štovao sam faraon i uži krug ljudi oko njega, a da se pučanstvo okretalo poznatim bogovima. Amenhotep IV. predstavio je jednog boga, no to ne znači da on osobno nije vjerovao u postojanje drugih.⁶⁷ Međutim, ono što Amenhotep IV. nikako nije mogao prihvatiti „nije postojanje drugih bogova, već pomisao da bi neki od njih mogli predstavljati bilo koji princip koji je on utjelovio u svom bogu Atonu." Samim time, on je dopustio štovanje svih drugih božanstava do one mjere koja ne predstavlja prijetnju vrhovnom božanstvu Atonu, a oni koji su predstavljali prijetnju (kao što je to bio Amon) bili su uništeni.⁶⁸

Egipćani su svoje bogove grupirali u trijade. Uzmimo za primjer trijadu Oziris - Izida - Horus koju sačinjavaju otac, majka i potomak. Montserrat tvrdi da je u novoj religiji osnovana nova trijada: Aton – Amenhotep IV. - Nefertiti. Sam Aton u ovoj trijadi označava boga Atona, dok se Amenhotep IV. poistovjećuje s njegovim sinom, Šuom, a Nefertiti se pak poistovjećuje s njegovom kćeri Tefnut. Samim time, oni poput Šua i Tefnut predstavljaju prostor između neba i zemlje koji je dočekivao izlazeće sunce, Atona. Poistovjećivanje faraona i njegove žene s božanskim likovima omogućilo im je da postanu, ranije spomenuti, jedini svećenici atonizma i jedini koji imaju cjelokupnu spoznaju o božanstvu Atonu. S druge pak strane, Tomorad navodi da trijadu čine Amenhotep IV. - Nefertiti - Meritaton⁶⁹. Aton kao jedini stvoritelj svijeta preuzima ulogu oca, majke i potomka, ali njegovo zemaljsko utjelovljenje predstavnici su kraljevske obitelji koji od Atona preuzimaju ulogu svetog trojstva. Uloga oca pripala je Amenhotepu IV., a ulogu majke preuzima kraljica Nefertiti, koja svom imenu dodaje Nefer-neferu-Aton što znači „Lijepa je Atonova božica", dok je uloga potomka pripala najstarijoj kćeri Meritaton.⁷⁰

Grimal navodi da vjerska reforma nije zaživjela iz dva razloga. Prvi razlog leži u tome što je kraljevski dvor ograničio novu religiju na novoizgrađeni grad Akhetaton, a osim hrama u Karnaku stanovništvo u ostalim dijelovima Egipta nije imalo priliku pobliže upoznati novi kult Atona. Drugi razlog je taj što novi kult nije bio povezan s tradicionalnom strukturom egipatskog

⁶⁶ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 278

⁶⁷ D. Montserrat, *Akhenaten: History, Fantasy and Ancient Egypt*, Routledge, London, 2000., str. 23.-37.

⁶⁸ Z. Đukić, N. Spasenovski, Isto, str. 139.

⁶⁹ Zbog toga što kraljevski par nije imao muškog potomka, ulogu sina preuzima njihova najstarija kći Meritaton.

⁷⁰ M. Tomorad, Isto, str. 12.

društva, tj. stanovništvo Egipta nastavilo je živjeti po starim vjerskim običajima.⁷¹ Također, Aton se za razliku od tradicionalnih egipatskih bogova prikazuje kroz svoje proroke, faraona i njegovu obitelj, što je bilo poprilično apstraktno običnom puku koji je bio naučen na izravan kontakt sa svojim bogovima posredstvom hramova i božanskih kipova. Do tada u drevnom Egiptu nije postojao sličan način štovanja božanstava.⁷² Također, arheološki nalazi u blizini prijestolnice govore nam da je običan puk i dalje štovao tradicionalne bogove na malim kućnim žrtvenicima te da su nosili njihove simbole i amulete⁷³.⁷⁴ Razlika u poimanju vjere i božanstava dovela je do napuštanja i brisanja Atonova kulta nedugo nakon smrti Amenhotepa IV. Dokaz da njegove reforme nisu bile dobro prihvaćene i istinski ukorijenjene u društvo leži u tome da je odmah po njegovoj smrti došlo do ponovnog uspostavljanja tradicionalne religije i štovanja starih, do tada zabranjenih božanstava. To je pak dovelo do obnavljanja svećenstva i njihovih svetišta.⁷⁵

Reforma je osobito utjecala na nekoliko sfera života: ekonomiju, umjetnost i književnost. Zatvaranjem određenih hramova ili smanjivanjem njihovih aktivnosti te uzimanjem svećeničkih dobara u korist države došlo je do centralizacije administracije i vojske. Time dolazi do zanemarivanja lokalne uprave što je povećalo probleme u održavanju učinkovitosti administracije. Došlo je do uvođenja cijelog novog sustava koji je okarakteriziran kao koruptivan i samovoljan. Posljedice atonizma najduže su se osjetile u književnosti. Pazilo se da ne dođe do „nereda“ u književnosti, nastavljali su se pisati radovi u tradicionalnim žanrovima, ali je utjecaj nove ideologije doveo do povećanja slobode u tada suvremenom književnom radu. Sloboda izražavanja naročito je bila izražena u poeziji kao što su božanske i kraljevske himne te litanije. Amenhtep IV. u literarne je radove uveo svakodnevni govorni jezik, koji uključuje posuđenice iz drugih jezika i idiomske fraze, kako bi približio književnu umjetnost širem krugu ljudi.⁷⁶

⁷¹ N. Grimal, Isto, str. 230.

⁷² M. Tomorad, Isto, str. 11.-12.

⁷³ Amulet označava predmet za koji se vjeruje da svojom snagom štiti od zlih sila i nevolja što ih one mogu prouzrokovati (bolesti, nesreće...). Uglavnom se nose na tijelu, ali se mogu staviti i kao zaštita na neko mjesto u kući. (Preuzeto s: *Hrvatska enciklopedija* - <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=24232>)

⁷⁴ M. Tomorad, Isto, str. 9.

⁷⁵ C. Aldred, Isto, 1988., str. 245.

⁷⁶ N. Grimal, Isto, str. 232.-233.

2.1.1. Grobnice i zagrobna vjerovanja

Uzimajući u obzir radikalne promjene koje su se odvijale u kraljevstvu, kako u religijskom pogledu, tako i u političkom, logičan slijed misli navodi nas na ideju da su se radikalne promjene odvijale i u poimanju zagrobnog života. Možemo reći da je to u jednu ruku i istinito jer nam ostatci pronađenih grobnica u Amarni donose obilje podataka iz kojih je moguće gotovo u potpunosti rekonstruirati koncept zagrobnog života tog perioda egipatske povijesti.⁷⁷

Dominantna uloga faraona bila je vidljiva čak i na ilustracijama unutar grobnica elitnog sloja društva. Prikazi faraona, njegove žene i njihove djece bili su sveprisutni, a pronađeni tekstovi i himne uglavnom su bili posvećeni Atonu i faraonu. Osim toga, grobnice su sadržavale tekstove koje su bile isključivo namijenjene Atonu, a čiji je autor, pretpostavlja se, bio Amenhotep IV, a ne vlasnik grobnice. Primjer takvog teksta odnosi se na Veliku himnu Atonu u kojoj sam faraon veliča sebe kao i svoju obitelj kao jedine poznavatelje istinske vjere. Tekstovi toga vremena pisani su moderniziranim jezikom koji je bio sličniji svakodnevnom govornom jeziku pučanstva, dok su stariji tekstovi političke i religijske prirode pisani klasičnim egipatskim jezikom. Dakako, razlika između službenog i govornog jezika nije nestala u potpunosti, ali korištenje novog jezika u proznim djelima i poeziji potaknulo je sasvim novu književnost u stoljećima i nakon razdoblja Amarne.⁷⁸

Druga stvar koju je važno napomenuti odnosi se na orijentaciju grobnica koje su postavljene prema istoku, a ne zapadu kako je do tada bio slučaj. Smatra se da je glavni razlog upravo taj što Aton predstavlja sunce koje izlazi od istoka te da mrtvi mogu odmah po završetku noći pratiti Atona u njegovim dnevnim ritualima. Također, samo uskrснуće mrtvih događa se u zoru kada se Aton budi. Aton se smatrao božanstvom svjetla i života, no on je tijekom noći bio odsutan. Pojam tame i smrti u potpunosti su u novoj religiji bili zanemareni te nisu bili prikazivani u pozitivnom i obligatnom kontekstu regeneracije. Smatralo se da su po noći preminuli jednostavno spavali kao i sva ostala živa bića, a za tu namjenu služile su im upravo grobnice. Duša se po noći vraćala u tijelo da prenoći do zore, te je upravo zbog toga još uvijek bio popularan postupak očuvanja ljudskih ostataka procesom mumifikacije.⁷⁹

⁷⁷ B. Oekinga, „The non-royal concept of the afterlife in Amarna”, *Ancient History: Resources for Teachers*, Vol. 38, br. 1, Macquarie Ancient History Association, 2008., str. 24.

⁷⁸ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 276.-277.

⁷⁹ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 277.

Duša se u periodu Amarne nazivala *ba* te je imala centralnu ulogu u zagrobnim vjerovanjima, ali ono što je važno odnosi se na slobodu kretanja. Kako Ockinga navodi: „...*ba* može napustiti grobnicu kako bi uživala u svjetlu i zraku." Odnosno, *ba*⁸⁰ napušta grobnicu kako bi vidjela Atona. Život nakon smrti bio je nastavak života na zemlji,⁸¹ a način postojanja mrtvih bio je kroz prisutnost Atona u kraljevu hramu gdje su se oni, odnosno njihove *ba*-duše hranile žrtvenim prinosima. Upravo iz ovog razloga, velik se broj prikaza u grobnicama odnosio na Atonove hramove i kralja kako Faraonovom cestom putuje prema hramovima donoseći žrtve i darove koje će prinijeti božanstvu i preminulima.⁸²

Još jedna od bitnijih promjena u zagrobnim vjerovanjima odnosi se na vjerovanje da je Amenhotep IV. utjelovljenje *maat*⁸³ te da se jedino posredstvom njega mogao postići status *maaty*. Bez toga u Amarni ne bi bilo života nakon smrti i egzistiranja mrtvih na zemlji. Ovo je zamijenilo dotadašnja vjerovanja da preminuli prvo moraju proći „Sud mrtvih“ prije dolaska do Ozirisa i dobivanja *maaty* statusa. Oziris kao nekadašnji glavni bog zagrobnog života i smrti isključen je iz vjerskih rituala. Čak se i doktrina koja je promatrala Ozirisa kao noćnu manifestaciju boga sunca ukinula. Stanovnici kraljevstva zavrjeđivali su svoj život nakon smrti sljedeći Amenhotepova pravila i odanošću tijekom života. Tako je Amenhotep IV. vodio monopol nad svim sferama života svog kraljevstva, uključujući i zagrobna vjerovanja.⁸⁴

Kao što je već napomenuto, o zagrobnim vjerovanjima zna se mnogo iako je većina grobnica arhitektonski nedovršena ili umjetnine na zidovima nisu potpune. Iznimka je grobnica Huya u kojoj se mogu detaljno vidjeti karakteristike tadašnje gradnje. Prvo, nema dokaza o štovanju mitoloških bića.⁸⁵ To je vidljivo i na sarkofagu Amenhotepa IV. gdje je umjesto tradicionalna četiri krilata božanstva na rubovima sarkofaga prikazana figura Nefertiti. Neki nalazi upućuju na to da su sarkofazi mogli biti ukrašeni prikazima članova obitelji, ali ne i prikazima božanstava. Pomalo je teško utvrditi kako su sarkofazi i kovčezi toga vremena izgledali budući da postoji vrlo malo nalaza.⁸⁶ Drugo, jedino je božanstvo Aton, opisan na vrlo apstraktan način. I

⁸⁰ *ba* predstavlja pticu s ljudskom glavom koja se odnosi na dušu i životnu bit ljudi. Pojavljuje se u trenutku sjedinjenja *ka* i tijela ostavljajući smrtne ostatke kod smrtnika i *ka*. *ba* može preživjeti u zagrobnom životu jedino ako ostane u neposrednoj blizini *ka*. *ba* se izvorno prikazuje simbolom ptice Nila Jabiru za kojeg se smatralo da predstavlja boga kralja. Simbol je kasnije promijenjen u sokola s ljudskom glavom. (M. R. Bunson, Isto, str. 71.)

⁸¹ B. Ockinga, Isto, str. 21.-28.

⁸² J. van Dijk, Isto, 2000., str. 277.

⁸³ *maat* označava drevni egipatski izraz koji opisuje pokojna bića koja su imala čista srca i bila dostojna vječnoga raja nakon smrti. U Ozirisovoj sudnici duše su bile proglašavane *ma'at kheru* ili su se smatrale nedostojnima za raj. Duše prokletih kao i njihovi leševi proždiralu je Ammit zatrpavajući ih za sva vremena što je bio krajnji užas za Egipćane. (M. R. Bunson, Isto., str. 249.-250.)

⁸⁴ J. van Dijk, Isto, 2000. str. 277.-278.; B. Ockinga, Isto, str. 31.

⁸⁵ B. Ockinga, Isto, str. 25.

⁸⁶ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 277.

dakako, kralj i njegova obitelj vrlo se često pojavljuju na prikazima. U svetištu gdje bismo očekivali pogrebni materijal prikazane su procesije ožalošćenih i onih koji prinose darove, a prikazani su i događaji primanja takvih darova. Huya je prikazan u mumificiranom obliku bez vidljivih obilježja povezivanja s Ozirisom. Slična obilježja pronađena su i u grobnici Any.⁸⁷

2.2. Nova prijestolnica – Akhetaton

Odbacivanjem Amona kao vrhovnog dinastičkog boga, Amenhotep IV. odlučuje se na drastičan potez - napušta Tebu, dotadašnje središte kraljevstva i centar kulta boga Amona te osniva u potpunosti novi grad, Akhetaton, što u prijevodu znači „Horizont Atona" prema čemu možemo zaključiti da je bio posvećen isključivo bogu Atonu.⁸⁸ Smatra se da se to dogodilo vrlo brzo nakon stupanja Amenhotepa IV. na vlast, najvjerojatnije je u četvrtoj godini svoje vladavine već počeo planirati preseljenje u novi glavni grad. Odluku o preseljenju donio je u petoj godini vladavine kada postavlja graničnu stelu „K" na kojoj se nalazi prikaz kraljevske obitelji i tekst pisan u prvom licu u kojem faraon iznosi informacije o političkim razlozima preseljenja glavnog grada.⁸⁹ Nažalost, nije pronađeno dovoljno dokaza koji bi opisali točna događanja, no pretpostavka je da su politička i religijska zbivanja u Tebi dovela do nezavidne situacije koja je jedino mogla biti razriješena osnivanjem novoga grada.⁹⁰

Amenhotepova nova prijestolnica bila je smještena na području današnjeg arheološkog nalazišta Tell el Amarna u središnjem dijelu Egipta,⁹¹ a prostirala se devet kilometara u duljinu i jedan kilometar u širinu.⁹² Akhetaton je udaljen otprilike 300 kilometara od današnjeg glavnog grada Egipta Kaira. Bio je smješten na pola puta između Tebe i Memfisa, na desnoj obali rijeke Nil i to na području gdje je nekada bila pustinja, gdje još nikada ništa nije bilo izgrađeno kako bi uspostavio jaku vlast nad svojim kraljevstvom bez okolnih utjecaja.⁹³ Kapacitet cijeloga grada bio je 20 do 30 tisuća ljudi, iako se smatra da je u njemu u određeno vrijeme prebivalo više od 50 tisuća stanovnika.⁹⁴ Bitan faktor u odabiru lokacije također je bila udaljenost od Tebe kako bi se narod što više udaljio od stare religije. Razlog zbog kojeg je baš to mjesto odabrano leži u lokalnom

⁸⁷ B. Ockinga, Isto, str. 25.-26.

⁸⁸ D. Arnold, „An Artistic Revolution: The Early Years of King Amenhotep IV/Akhenaten", u Arnold, Dorothea (ur.), *The Royal Women of Amarna - Images of Beauty from Ancient Egypt*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 1996., str. 28.

⁸⁹ D. Montserrat, Isto, str. 17.

⁹⁰ D. Arnold, Isto, str. 20.

⁹¹ I. Uranić, Isto, str. 142.

⁹² N. Grimal, Isto, str. 239.

⁹³ C. Aldred, Isto, 1973., str. 22.

⁹⁴ D. Montserrat, Isto, str.24.

krajoliku koji je uključivao prirodni amfiteatar litica kroz čije se pukotine sunce probijalo i tvorilo hijeroglifski znak *Akhet-aten*, što u prijevodu znači Horizont Atona, tj. sunčev disk sa zrakama u obliku ruku.⁹⁵ Također, u liticama je uklesano 15 velikih stela koje su označavale područje grada.⁹⁶ Na graničnim stelama (X, M i K) prikazani su reljefi kraljevske obitelji kako se divi svom bogu Atonu koji im daje naputak da izgrade hramove i palače te da si uklešu grobnice u kojima će biti ukopani pripadnici kraljevske obitelji.⁹⁷

U tadašnje vrijeme kada su se izgrađivali novi gradovi kao što je Tanis, bitna stavka u planu grada bile su velike statue čija je uloga bila povezivanje prošlosti i sadašnjosti, odnosno starog i novog života kojeg su započinjali u novoizgrađenom gradu. S druge strane, u Akhetatonu se situacija nešto razlikovala. Nisu pronađeni tragovi postojanja velikih monumentalnih spomenika i statua koje su se povezivale s navedenom ulogom. Upravo nedostatak arheoloških dokaza ovakvih spomenika ukazuje na faraonovu želju za raskidanjem svih poveznica s prošlosti i osnivanjem novog, revolucionarnog grada. Dakako, neki autori smatraju da su prikazi na graničnim stelama ljudima pružali osjećaj dobrodošlice u novoizgrađeni grad, dok ih većina to opovrgava.⁹⁸

Izgradnja cijelog grada u svega nekoliko godina bila je iznimno velik pothvat. Infrastruktura koja je uključivala hramove, radionice, skladišta, stanove za stotine kraljevskih sluga i robova ostavljala je dojam pomno promišljene i dugogodišnje razrade plana izgradnje grada.⁹⁹ Brzina u izgradnji predstavljala je bitan faktor. Veliki blokovi od pješčenjaka zamijenjeni su manjim blokovima, *talatatima*¹⁰⁰, prosječnih dimenzija 60 x 25 centimetara. Blokovi su bili dovoljno malih dimenzija da ih je jedna osoba mogla podići i postaviti te su tako puno lakše napravljene velike građevine u relativno kratkom periodu.¹⁰¹ Brza metoda vađenja talatata iz kalupa ostavljala je poprilično grube rubove, stoga se u velikoj mjeri primjenjivala gipsana žbuka kojom su popunjavali pukotine i rupe između blokova.¹⁰² S krajem razdoblja Amarne prestaje korištenje ove tehnike, vrlo vjerojatno jer reljefni prikazi na takvim zidovima nisu odoljeli zubu vremena.¹⁰³

⁹⁵ D. Montserrat, Isto, str. 19.

⁹⁶ P. A. Clayton, Isto, str. 125.

⁹⁷ C. Aldred, Isto, 1973., str. 22.

⁹⁸ D. Montserrat, Isto, str. 19.

⁹⁹ D. Arnold, Isto, str. 22.; D. Montserrat, Isto, str. 24.; J. van Dijk, Isto, 2000., str. 274.

¹⁰⁰ Talatat je mali kameni blok korišten u razdoblju Amarne za vrijeme vladavine Amenhotepa IV. Blokovi talatata oblikovani su od pješčenjaka i obično su imali ukrasne reljefe. Nakon Amenhotepove smrti, dolazi do napuštanja Akhetatona pa se talatat blokovi uklanjaju iz Amarne i koriste za gradnju drugih građevina. (M. R. Bunson, Isto, str. 424.)

¹⁰¹ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 274.

¹⁰² C. Aldred, Isto, 1973., str. 29.

¹⁰³ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 274.

Jezgra grada odnosila se na Veliki Atonov hram i njemu susjednu Faraonovu kuću. Kroz grad su prolazile tri velike ulice koje su se protezale od sjevera prema jugu, a međusobno su bile povezane ulicama koje su se pružale od istoka prema zapadu.¹⁰⁴ Glavna žila grada, Faraonova cesta, povezivala je religijske građevine i služila je kao ruta za procesije kraljevske obitelji od njihove rezidencije do hramova.¹⁰⁵ Prilikom procesija običan puk mogao je doći u kontakt s „utjelovljenjem božanstva na zemlji“ čije su statue bile skrivene u hramu.¹⁰⁶ Faraonova je cesta odjeljivala Veliku palaču od dva hrama posvećena bogu Atonu¹⁰⁷ koji su bili smješteni istočno.¹⁰⁸ Veliki je hram nazvan Per-Aten-Akhetaton što u prijevodu znači „Kuća sunčeva diska u Akhetatonu“ čije su dimenzije zauzimale površinu 760 x 290 metara¹⁰⁹ te se smatra da je ekvivalent velikom hramu posvećenom bogu Amonu u Tebi. Uključivao je nekoliko odvojenih građevina, ali i *benben*¹¹⁰ kamen koji prikazuje sveti simbol sunca arhetip onomu u hramu posvećenom Ra u Heliopolisu. Također, Amehotep IV. sagradio je, prema uzoru na Heliopolis, prostor za pokapanje svetih *Mnevis*¹¹¹ bikova koji su se prinosili kao žrtva.¹¹² S druge strane, manji je hram nazvan Hwt-Aton („Atonova palača“) u kojem je pronađen velik broj žrtvenih stolića.¹¹³ Smatra se da je bio posvećen faraonu i bogu Atonu te predstavlja ekvivalent tradicionalnih hramova. Zapadno od Faraonove ceste bili su veliki građevinski kompleksi za koje neki smatraju da predstavljaju Veliku palaču. Manji dio palače načinjen je od blokova od blata koje su bile obojene svijetlim bojama odajući dojam intimnog karaktera, dok je veći dio palače izgrađen od kamena te se za njega smatra da je služio u svrhu održavanja godišnjih festivala kojima je faraon slavio sebe i Atona. U središtu palače bile su smještene velike statue faraona i njegove Velike kraljevske supruge Nefertiti ograđene mramorom ojačanim vapnencem s reljefnim prikazima od granita. Zidovi su pak sadržavali keramičke umetke te su bili ukrašeni velikim brojem reljefnih dekoracija. Masivni stupovi sadržavali su prikaze kralja, kraljice, njihovih kćeri i vrhovnog božanstva. Upravo nam to govori da su ove prostorije služile za ritualne svrhe,¹¹⁴ a faraon i njegova

¹⁰⁴ N. Grimal, Isto, str. 238.-239.

¹⁰⁵ D. Arnold, Isto, str. 22.

¹⁰⁶ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 276.

¹⁰⁷ N. Grimal, Isto, str. 238.-239.

¹⁰⁸ D. Arnold, Isto, str. 22.

¹⁰⁹ D. Montserrat, Isto, str. 19.

¹¹⁰ Benben kamen označava drevni egipatski piramidalni simbol koji prikazuje zrake sunca. Ovaj simbol pobuđivao je razmišljanja o uskrsnuću i također se smatrao personifikacijom boga Atona. (M. R. Bunson, Isto, str. 77.)

¹¹¹ Mnevis je egipatsko božanstvo koje se izvorno zove Mer-wer ili Nem-ur, tj. „Živi Bog Sunca“. Bio je povezan i s bogom Ra i nazivan „Dušom boga Ra“. Mnevis je bio prikazivan u obliku bika u drevnim ritualima, a osobito je bio štovan u Heliopolisu. Prikazivan je kao crni bik koji nosi sunčev disk i ureus. Mnevisov bik bio je toliko popularan kao dio kulta svijetla Atona da je Amenhotep IV. smatrao da takva životinja treba biti pokopana u Akhetatonu. (M. R. Bunson, Isto, str. 272.)

¹¹² J. van Dijk, Isto, 2000., str. 275.

¹¹³ D. Montserrat, Isto, str. 19.

¹¹⁴ D. Arnold, Isto, str. 22.

obitelj najvjerojatnije su živjeli u palači smještenoj sjevernije od Velike palače.¹¹⁵ Uvid u izgled dijelova palače daju nam i reljefni prikazi u grobnicama dvorjana Amehotepa IV., a osim toga nam otkrivaju kako je cjelokupan grad mogao izgledati.¹¹⁶ U južnom dijelu grada bili su smješteni posjedi viših slojeva stanovništva koji su nerijetko zauzimali velike površine uključujući raskošne građevine, bazene i vrtove posvećene užitku i molitvi.¹¹⁷ U privatnim kućama visokih dužnosnika u Akhetatonu postojala su mala svetišta, oltari i stele s prikazima kraljevske obitelji koje su zamijenile dotadašnja privatna svetišta lokalnih božanstava. Osim toga, viši su slojevi društva sebe prezentirali kao „siročad“ za čije je postojanje zaslužan faraon koji ih je stvorio.¹¹⁸ Radničko selo nalazilo se izvan okvira grada. Sastojalo se od pet ulica orijentiranih u smjeru sjever-jug, a u potpunosti je bilo ograđeno zidom s jednim, čuvanim prolazom. Odmah s desne strane sela nalazila se velika kuća koja je pripadala čelnoj osobi zajednice. Sve kuće u selu građene su na sličan način sa stubištem koje je vodilo prema krovu, a sastojale od četiri prostorije: predvorje, soba za primanje gostiju, kuhinja i spavaća soba.¹¹⁹

Najprimjetnija razlika između Atonovih hramova u Akhetatonu i Karnaku te tradicionalnih hramova u Egiptu bila je u otvorenosti krovišta Amenhotepovih hramova. Klasični hramovi tradicionalnog tipa započinju sa stupovima na koje se nastavlja otvoreni peristil, nakon čega slijedi niz prostorija koje se postupno smanjuju i postaju mračnije ulaskom u hramove. U najudaljenijoj prostoriji, u samoj unutrašnjosti, nalazio se prikaz božanstva kojem je hram bio posvećen te je većinu vremena prikaz bio u mraku. Nasuprot tome, Amenhotep IV. prikaz svojeg boga javno je izložio cijelom puku. Jedine statue koje su se mogle pronaći u njegovim hramovima predstavljale su Amenhotepa IV. i ostatak njegove obitelji. Također, pokušali su stvoriti građevinu u kojoj će biti što više svjetla, bez sjena i tame. Amenhotep IV. svog je boga štovao u otvorenim prostorijama hrama okruženih velikim brojem malih oltara na kojima su se prinobile žrtve Atonu. Postavlja se pitanje zašto je bilo toliko mnogo oltara, a van Dijk smatra da su ti oltari bili namijenjeni mrtvima koji su se hranili u hramovima kao dio drevnog kulta.¹²⁰

¹¹⁵ P. A. Clayton, Isto, str. 125.

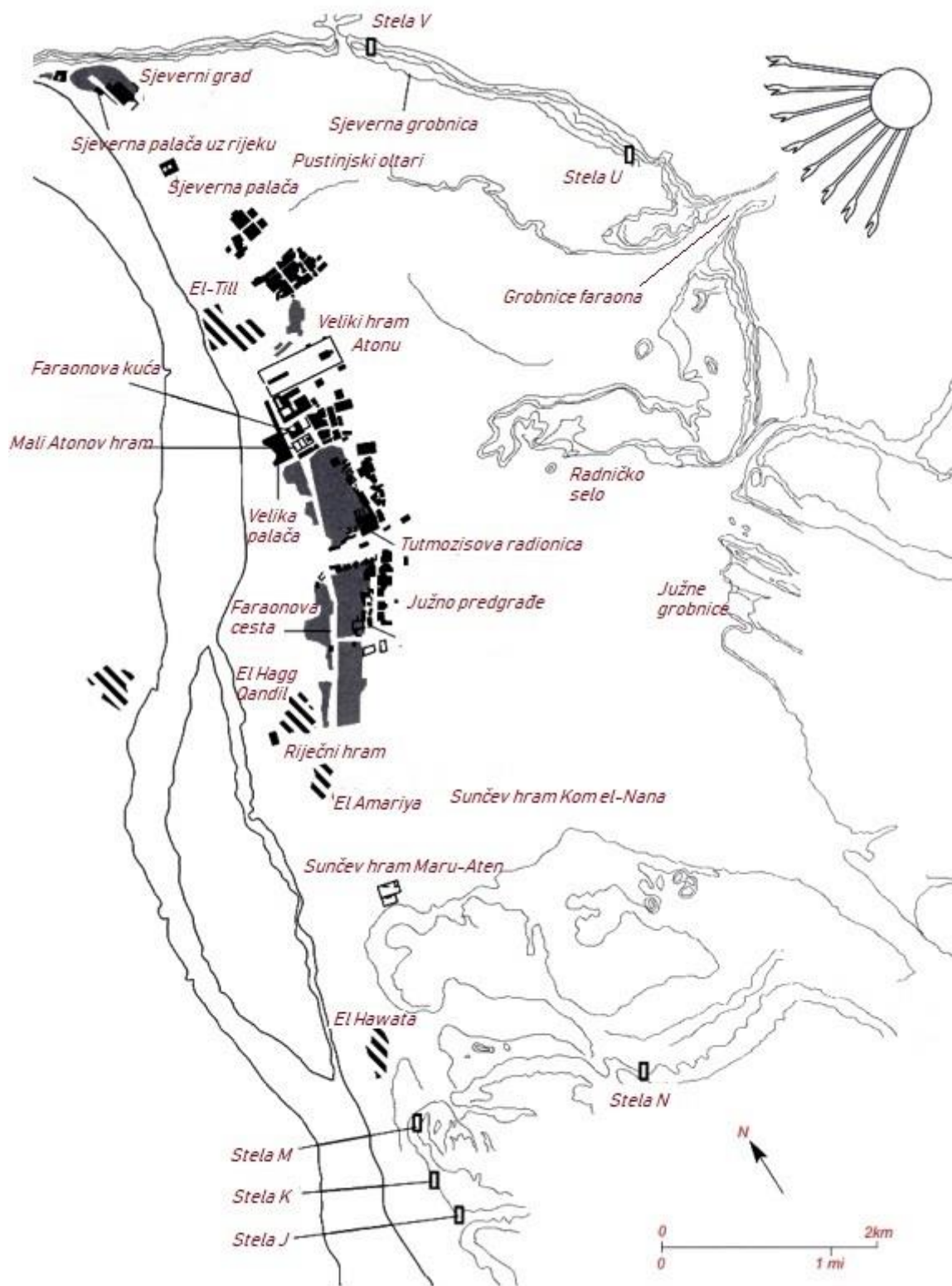
¹¹⁶ D. Arnold, Isto, str. 22.

¹¹⁷ P. A. Clayton, Isto, str. 125.; N. Grimal, Isto, str. 239.

¹¹⁸ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 276.

¹¹⁹ N. Grimal, Isto, str. 239.

¹²⁰ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 275.-276.

Slika 2. Mapa Akhetatona s prikazima najvažnijih objekata¹²¹

¹²¹ Slika preuzeta s: http://www.narmer.pl/map/ima/ama_m_en.gif

Prva znanstvena iskapanja na području El Amarne započeo je Flinders Petrie 1891. godine kada otkriva kraljevsku palaču te istražuje to područje s asistentom, mladim Howardom Carterom. Godine 1902. „Egypt Exploration Fund“ provodi prva istraživanja novootkrivenih grobnica koje je Petrie ranije otkrio. Od 1904. do 1914. godine „German oriental society“ pod vodstvom Ludwiga von Borchardta vršilo je istraživanje na istočnom dijelu grada gdje se nalazila kraljevska rezidencija te su tamo otkrili brojne kraljevske biste i maske, među kojima se nalazila poznata bista Nefertiti (vidi slika 5.) koja je ubrzo prebačena u Berlin. Nakon Prvog svjetskog rata „Egypt Exploration society“ ponovno je počelo s istraživanjem tog područja, između 1921. i 1937. godine odlučili su dovršiti ranije započeto istraživanje grada. Tada je otkriveno Radničko selo te cijelo sjeverno područje grada.¹²²

2.3. Kraljevska obitelj

U dijelu teksta koji govori o Amenhotepu IV. već je navedeno njegovo porijeklo. Smatra se da je bio sin faraona Amenhotepa III. i kraljice Teje za koju je ranije spomenuto da je pred kraj muževe vladavine preuzela administrativne poslove u kraljevstvu,¹²³ bila je izrazito utjecajna osoba te su joj u nekim dijelovima kraljevstva iskazivali počast kao božanstvu. Također, poznato je da su ju štivali kao zemaljsku manifestaciju božice Hator u Sedeingu u Nubiji, a u drugim dijelovima kraljevstva poistovjećivali su ju s drugim božanstvima kao što su Maat (utjelovljenje kozmičkog reda) i Tawaret (božica trudnoće i rađanja te zaštitnica trudnica). Tejin utjecaj nastavio se i nakon smrti njezina muža. Naime, vidljivo je da je imala određene uloge u upravljanju tadašnjim kraljevstvom što se može zaključiti iz reljefa na kojima je prikazana kao jedini pratitelj Amenhotepa IV., ali i iz diplomatskih pisama u kojima su se pojedini obraćali upravo njoj. O porijeklu kraljice Teje ne zna se mnogo. Reeves govori kako je vjerojatno bila nekraljevskog porijekla, kći Juje i Tuje koji su pozvani iz Akhima u Srednjem Egiptu.¹²⁴ Nasuprot tome, Uranić tvrdi da je njezino nubijsko porijeklo neupitno zbog tamne puti i negroidnih crta lica. Također, smatra da je to bila obitelj Minovih svećenika iz Panopola.¹²⁵ Pretpostavlja se da je Teja umrla

¹²² N. Grimal, Isto, str. 238.

¹²³ I. Uranić, Isto, str. 142.

¹²⁴ N. Reeves, „The Royal Family“, u Freed, Rita E., Markowitz, Yvonne J., D'Auria, Sue H. (ur.), *Pharaohs of the Sun - Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen*, Museum of Fine Arts, Boston, 1999., str. 83.

¹²⁵ I. Uranić, Isto, str. 136.

ubrzo nakon posjeta prijestolnici u Akhetaton,¹²⁶ u 12. godini Amenhotepove vladavine.¹²⁷ Pokopana je u muževoj kraljevskoj grobnici u Tebi.¹²⁸

Amenhotep III. i kraljica Teje, uz Amenhotepa IV., imali su još barem petero djece. Od toga su četiri kćeri: Satamon, Isis, Henuttaunebu i Nebetah¹²⁹ te su one dijelile status „kraljevske žene od kraljeve Velike supruge“. Osim toga, najstarija od sestara, Satamon, nosila je i titulu kraljeve glavne kćeri, a ponekad se spominje i kao majka Tutankhamona iako ne postoje dokazi da je rodila dijete te nije spomenuta u Tutankhamonovoj grobnici.¹³⁰ U zapisima se spominje i princeza Beketaton čije je ime zabilježeno i u Akhetatonu što indicira blisku povezanost s Amenhotepom III. i njegovom ženom. Montserrat smatra da je Beketaton zapravo jedna od ranije spomenutih sestara Amenhotepa IV. kojoj je prelaskom u novi grad dodijeljeno i novo ime koje služi kao poveznica s bogom Atonom. Samo ime Bekhetaton znači „Ona koja služi Atonu“. Osim sestara, Amenhotep IV. imao je i starijeg brata Totmesa (Djehutmose¹³¹).¹³² On je zbog svog položaja nasljednika postavljen za vrhovnog svećenika Ptaha, boga grada Memfisa, koji je u to vrijeme bio glavni grad Egipta, ali je smatran i vrhovnim vojnim zapovjednikom. S obzirom na to da nije naslijedio svoga oca Amenhotepa III. na egipatskom prijestolju, pretpostavlja se da je umro prije njega te da je mjesto nasljednika zauzeo Amenhotep IV.¹³³

Prva žena Amenhotepa IV. bila je Nefertiti koja mu je rodila 6 kćerki, ali ne i sina, no nikada nije izgubila svoj status Velike kraljevske supruge. Drugom ženom smatra se Kija, mitanijska princeza kojoj je pridodana titula „vrlo voljena supruga kralja“. Bila je to titula koja ju je izdvajala od ostalih žena u haremu, a ujedno joj je davala razlikovnu ulogu od Velike kraljevske supruge Nefertiti. Otprilike u 12. godini Amenhotepove vladavine Kijino ime briše se iz spomenika te se zamjenjuje s imenima Amenhotepovih kćeri, najčešće Meritaton. O tome koliko je značajnu ulogu Kija imala u kraljevskoj obitelji svjedoči i antropoidni lijes koji je načinjen upravo za nju.¹³⁴ Najvjerojatnije se njezin svaki trag gubi zato što je predstavljala preveliku prijetnju Nefertiti jer je faraonu rodila kćeri, ali postoje indicije da mu je rodila i muškog

¹²⁶ N. Reeves, Isto, str. 83.

¹²⁷ N. Grimal, Isto, str. 234.

¹²⁸ L. Green, „The Royal Women of Amarna: who was who“, u Arnold, Dorothea (ur.), *The Royal Women of Amarna - Images of Beauty from Ancient Egypt*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 1996., str. 8.

¹²⁹ D. Montserrat, Isto, str. 32.; L. Green, Isto, str. 8.-9.

¹³⁰ L. Green, Isto, str. 7.

¹³¹ Montserrat navodi da se zvao Djehutmose.

¹³² D. Montserrat, Isto, str. 32.-33.

¹³³ C. Aldred, Isto, 1973., str. 16.

¹³⁴ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 271.

nasljednika.¹³⁵ Ne postoje konkretni dokazi koji bi potkrijepili ovu teoriju, ali na jednom natpisu spominje se „kraljev tjelesni sin, voljeni Tutankhaton“ koji je, prema van Dijk, gotovo sigurno bio sin kralja, ali ne i njegove Velike kraljevske supruge Nefertiti. O velikom utjecaju Nefertiti govori nam i činjenica da je u kasnijim godinama vladavine Amenhotepa IV. postala suvladar, dok je uloga kraljice u tom slučaju pripala najstarijoj kćeri Meritaton.¹³⁶ Više o Nefertiti, njezinoj ulozi u kraljevstvu i porijeklu bit će rečeno u idućem poglavlju.

Dokumentirano je da je Amenhotep IV. vjerojatno imao devet kćeri i to šest s Velikom kraljevskom suprugom Nefertiti. Dvije od njih spominju se kao kraljice: Meritaton, najstarija kći, i treća po redu Ankhesenpaton. Neke od faraonovih kćeri pojavljuju se u svega nekoliko natpisa, dok je grobnica od Meryre, nadzornika kraljevske četvrti, jedno od rijetkih prikaza gdje se mogu pronaći šest Amenhotepovih kćeri. Neki od autora smatraju da je upravo na tom prikazu vidljivo da su princeze posjedovale fizičke deformacije koje su naslijedile od oca, dok drugi pak tvrde da su umjetnici toga razdoblja namjerno naglašavali fizičke osobine kao jedan od stilova nove umjetnosti. Devet kćeri Amenhotepa IV. bile su: Baketaton, Meritaton, Meketaton, Ankhesenpaton, Nefernefruaton-Tasherit, Nefernefrure, Setepenre, Meretaton-Tasherit i Ankhesenpaton-Tasherit.¹³⁷ Za Baketaton se ne može sa sigurnošću reći da je kći Amenhotepa IV. jer je prisutna bliska povezanost s kraljicom Tejom i Amenhotepom III. što sugerira da je ona možda ipak bila njihova kći. Sljedeća po redu, Meritaton, najvjerojatnije je rođena prije nego što je njezin otac stupio na prijestolje. Za tu tvrdnju prisutni su dokazi u vidu reljefa iz Atonova hrama u Karnaku u Tebi gdje je prikazana kao mali lik sa sistrumom u rukama. Također je u Akhetatonu prikazivana na vrlo sličan način, a njezina je statua stajala odmah pored statue faraona i kraljice u palači što nam govori o njezinoj važnoj ulozi u kraljevstvu. Osim toga, na ostalim prikazima u Akhetatonu nalazi se najbliže ocu, odvojena od ostalih sestara. Na jednoj grupi nedovršenih skulptura vjerojatno je prikazana kao mlada žena koju ljubi vlastiti otac te je za pretpostaviti da je Meritaton dobila titulu kraljeve Velike supruge.¹³⁸ Dokaz o tome leži u izgledu njezine *kartuše*¹³⁹ koja je odgovarala kraljicama toga vremena egipatske povijesti.¹⁴⁰ Također, dva kasnija egipatska vladara Nefernefruaton i Semenkhare bili su povezivani s njom kao njezini muževi. Dakako, njezin

¹³⁵ J. van Dijk, „The Noble Lady of Mitanni and Other Royal Favourites of the Eighteenth Dynasty“, u Van Dijk, Jacobus (ur.), *Egyptological Memoirs 1 - Essays on Ancient Egypt in Honour of Herman te Velde*, STYX Publications, Groningen, 1997., str. 39.

¹³⁶ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 271.

¹³⁷ L. Green, Isto, str. 10.-11.; D. Montserrat, Isto, str. 17.-25.

¹³⁸ L. Green, Isto, str. 10.-11.

¹³⁹ Kartuša - naziv za četverokut zaobljenih rubova koji na egipatskim spomenicima uokviruje faraonovo ime. (Preuzeto s: *Hrvatska enciklopedija* - <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=30687>)

¹⁴⁰ J. P. Allen, „The Amarna succession“, u Brand, J. Peter, Cooper, Louise (ur.), *Causing his name to live: Studies in Egyptian Epigraphy and History in Memory of William J. Murnane*, Brill, Leiden/Boston, 2009., str. 18.

je utjecaj tijekom vremena nedvojbeno rastao o čemu nam govori već ranije spomenuto brisanje Kijinog imena i urezivanje imena Meritaton. O njezinoj smrti i o njezinoj grobnici nisu poznati podatci. Sljedeća Amenhotepova kćer koju je bitno spomenuti je Meketaton čije ime znači „Ona koju Aton štiti“. Kao i Meritaton, bila je rođena u ranim godinama očeve vladavine jer se i njezin prikaz nalazi na zidinama hrama u Karnaku.¹⁴¹ Poznato je da je pokopana u kraljevskoj grobnici u Amarni, a prikazi na zidovima grobnice upućuju na to da je umrla rađajući dijete.¹⁴² Na prikazu je vidljivo da Meketaton leži na krevetu, a pored nje stoje njezini roditelji, Amenhotep IV. i Nefertiti, kako tuguju za svojom kćeri. Prikazan je i velik broj ostalih likova koji svojim položajem tijela opisuju razne načine tugovanja te su okrenuti licem prema Meketaten. Jedino tri lika iz cijelog prikaza nisu okrenuta licem prema njoj. Prva od njih je dojilja koja drži i doji novorođeno dijete Meketaten, a iza nje smještena su još dva ženska lika. Logično je za zaključiti da prikaz označava Meketaton koja je rodila dijete, ali je pri tome i preminula.¹⁴³ Ankhesenpaton bila je treća kći, a njezino ime znači „Ona živi za Atona“. Bila je okružena raznim kontroverznom pričama koje uključuju ženidbu za vlastitog oca.¹⁴⁴ Kao treća kćer, nije imala prevelike šanse postati kraljicom, ali je s nestankom Nefertiti, Kije i starijih sestara bila sljedeći logičan izbor za ženu Tutankhamona.¹⁴⁵ Mijenja svoje ime iz Ankhesenpaton u Ankhesenamun preseljenjem prijestolnice natrag u Memfis. O njezinoj utjecajnosti govore i mnogi javni spomenici kao i figurice i detalji Tutankhamonove grobnice. Zanimljiva je činjenica da je tek nakon Tutankhamonove smrti postala uistinu kontroverzna figura zbog pisama poslanih Hetitskom kralju, ali i zbog udaje za budućeg faraona Aja. Nešto više o tome bit će rečeno u potpoglavlju o nasljednicima Amenhotepa IV. O Nefernefruaton-Tasherit i Nefrenefrure nema previše podataka, a kako su bile tek četvrta i peta kćer, nisu od presudne važnosti za daljnje razumijevanje tematike. Setepenre zadnja je poznata zajednička kćer Amenhotepa IV. i njegove Velike kraljevske supruge Nefertiti. Za nju se, kao i za nekolicinu njezinih sestara, također vjeruje da je umrla prije oca. Misterije okružuju i dvije najmlađe Amenhotepove kćeri. Pretpostavlja se da je Meritaton-Tasherit bila zajednička kćer faraona i njegove prve kćeri Meritaton, no ne postoje sigurni dokazi za tu tvrdnju. Slična problematika veže se i uz ime Ankhesenpaton-Tasherit za koju neki autori navode kako bi ona mogla biti kćer Amenhotepove treće kćeri, Ankhesenpaton.¹⁴⁶ No, ne slažu se svi s

¹⁴¹ L. Green, Isto, str. 10.-11.

¹⁴² J. P. Allen, Isto, 2009., str. 16.; J. van Dijk, „The Death of Meketaten“, u Brand, J. Peter, Cooper, Louise (ur.), *Causing His Name to Live: Studies in Egyptian Epigraphy and History in Memory of William J. Murnane*, Brill, Leiden/Boston, 2009., str. 83.

¹⁴³ J. van Dijk, Isto, 2009., str. 83.-84.

¹⁴⁴ L. Green, Isto, str. 10.-11.

¹⁴⁵ J. P. Allen, Isto, 2009., str. 20.

¹⁴⁶ L. Green, Isto, str. 11.-14.

tim tvrdnjama te neki pretpostavljaju da je majka dvjema najmlađim Amenhotepovim kćerima bila upravo Kija.¹⁴⁷

2.3.1. Nefertiti

Kao što je već nekoliko puta navedeno, faraonova Velika kraljevska supruga bila je Nefertiti. Njezino porijeklo je misteriozno te ne postoje dovoljno čvrsti dokazi koji bi ukazivali na jednu konkretnu tvrdnju.¹⁴⁸ Reeves tvrdi da je Nefertiti stranoga porijekla te tu hipotezu opravdava značenjem njezina imena „Ljepotica je stigla”.¹⁴⁹ Kloska također navodi da je Nefertiti bila nekraljevskog porijekla, vjerojatno kći mitanskog kralja Tushratta, poznata pod imenom Tadukhepa.¹⁵⁰ Samim time, Nefertiti je svoje novo ime dobila udajom za Amenhotepa IV. U prilog ovoj pretpostavki ide i sam izgled Nefertitinog lica, vrlo neuobičajenog za tadašnje žene u Egiptu.¹⁵¹ Neki smatraju da je Tadukhepa u Egipat došla kako bi se udala za Amenhotepa III., ali je on vjerojatno umro prije njezina dolaska. Najvjerojatnije je iz tog razloga bila priključena u harem Amenhotepa IV. te se od tada više ne spominje u spisima. S druge strane, u isto se vrijeme u egipatskim spisima počinje pojavljivati ime Nefertiti. Iz toga se rodila navedena teorija po kojoj su princeza Tadukhepa i kraljica Nefertiti jedna osoba.¹⁵² Međutim, ne postoje konkretni dokazi za povezanost jedne i druge osobe te stoga možemo govoriti jedino o indicijama.¹⁵³

Druga teorija govori da je Nefertiti bila Satamonina kćer. Međutim, ta se teorija smatra vrlo malo mogućom, budući da se Satamon udala za svoga oca Amenhotepa III. kada je on već bio u poodmakloj dobi. Čini se gotovo nevjerojatno da bi Satamon mogla imati kćer koja bi bila dovoljno stara da bi se udala za Amenhotepa IV. Osim toga, nije poznato da je Nefertiti nosila titulu kraljevske kćeri što također ne ide u prilog ovoj teoriji.¹⁵⁴

U današnje vrijeme sve je više dokaza koji upućuju na to da je Nefertiti bila pripadnica elitnih egipatskih krugova.¹⁵⁵ Smatraju da je bila kćer Aja koji je pak bio sin Juja i Tuje i brat nekadašnje faraonove žene Teje.¹⁵⁶ Juja je nosio titulu „Nadglednik kraljevskih konja” i „Otac

¹⁴⁷ J. P. Allen, Isto, 2009., str. 16.

¹⁴⁸ M. Kloska, „The Role of Nefertiti in the Religion and the Politics of the Amarna Period“, *Folia Praehistorica Posnaniensia*, Vol. XXI., Instytut Archeologii UAM, Poznan, 2016., str. 150.

¹⁴⁹ N. Reeves, Isto, str. 87.

¹⁵⁰ M. Kloska, Isto, str. 150.

¹⁵¹ I. Uranić, Isto, str. 141.

¹⁵² M. Kloska, Isto, str. 150.

¹⁵³ I. Uranić, Isto, str. 141.

¹⁵⁴ M. Kloska, Isto, str. 151.

¹⁵⁵ M. Kloska, Isto, str. 151.

¹⁵⁶ N. Reeves, Isto, str. 87.

boga", a bio je i svećenik boga Mina. Tuje je pak obavljala više različitih funkcija na kraljevskom dvoru. Najčešće je koristila titulu „Kraljevska majka Velike supruge kralja”.¹⁵⁷ Njihov je sin Aj nosio titulu „Otac boga”.¹⁵⁸ Kloska piše ako bi se ta titula prevela doslovno, ona bi označavala njega kao punca kralju što dovodi do zaključka da je on bio otac kraljeve žene. Aj je oženio Tiju za koju se smatra da je bila Nefertitina maćeha, a sebe nikada nije nazivala titulom „Kraljevska majka Velike supruge kralja” kao što je tu titulu koristila Tuje. Iz svega toga, može se zaključiti kako je Nefertitina majka umrla pri porodu ili ubrzo nakon njezina rođenja te da se Aj nakon toga oženio Tijom. Još uvijek nije pronađen nikakav spomen na njegovu prvu ženu, te s toga i ovaj dio povijesti ostaje samo na indicijama.¹⁵⁹

Ime Nefertiti, *Nfr-nfr.w-jtn* što u prijevodu znači „Atonova najljepša”, pojavljuje se u zapisima i prije nego što je Amenhotep IV. promijenio vlastito ime u Ekhnaton, odnosno prije pete godine vladavine Amenhotepa IV.¹⁶⁰ Nefertiti je predstavljena kao kraljeva Velika supruga, ali je nosila i titulu „Gospodarica dviju zemalja”. Te titule pokazuju nam koliko je imala snažnu poziciju u političkom životu kraljevstva,¹⁶¹ iako Grimal tvrdi da je njezina moć slabila kako su godine odmicala.¹⁶² Na ulazu u Apijevu grobnicu u Akhetatonu prikazan je reljef Amenhotepa IV. i Nefertiti kako pružaju kartuše Atonu. Na njima je kraljica opisana sljedećim riječima: „Rođena za princezu, velika u dobroti, gospođa milosti, ujedinjena s radošću, ona zbog koje pa-Aton ustaje kako bi joj dao milost, i ona za koju pada kako bi udvostručio ljubav prema njoj, Velika kraljevska supruga, njegova voljena, gospodarica juga i sjevera, gospodarica Dvaju Zemalja (Nefer-neferu-Aton-Nefertiti), neka živi uvijek i zauvijek”.¹⁶³ Očitiji i još veći status Nefertiti je uživala osnutkom nove prijestolnice gdje je poznat primjer na jednoj privatnoj steli Pasi (vidi slika 4.) na kojoj su prikazani Amenhotep IV. i njegova žena kako oboje na glavi nose faraonske krune, a jedina je razlika između njih u tome što faraon ima dvije kartuše, a Nefertiti jednu.¹⁶⁴

Preseljenjem u Amarnu Amenhotep IV. uvodi nova pravila prikazivanja vlastitih portreta, ali i portreta kraljevske obitelji. Tako je Nefertiti uglavnom bila prikazivana malih ramena, širokih bokova, velikih bedara i zaobljene stražnjice što je naglašavalo njezinu plodnost i odgovaralo činjenici da je rodila šestero djece. Osim toga, prikazivana je s uskim strukom, a grudi nisu bile

¹⁵⁷ M. Kloska, Isto, str. 151.

¹⁵⁸ N. Reeves, Isto, str. 87.

¹⁵⁹ M. Kloska, Isto, str. 151.

¹⁶⁰ M. Kloska, Isto, str. 152.

¹⁶¹ M. Kloska, Isto, str. 154.

¹⁶² N. Grimal, Isto, str. 234.

¹⁶³ M. Kloska, Isto, str. 154.

¹⁶⁴ N. Reeves, Isto, str. 88.

posebno naglašene jer nisu bile karakteristika isključivo žena, nego i muškaraca. Prikazivali su je odjevenu u delikatnu, skoro prozirnu haljinu koja je bila povezana pojasom oko struka.¹⁶⁵

U nekoliko je grobnica u Amarni prisutan prikaz Nefertiti u bojnim kolima. Uobičajeno je prikazivana u stojećem položaju pored faraona te kako zajedno drže uzde. Stoga je zanimljiv prikaz kraljevskog para u Ranehesijevoj grobnici gdje su prikazani odvojeno, svatko u svojim bojnim kolima kojima upravlja. Iz reljefnih prikaza može se zaključiti koliku je važnu političku, ali i vjersku ulogu Nefertiti obavljala.¹⁶⁶ Kao dobar primjer toga, Kloska navodi reljef na steli s oltara iz Akhetatona (Slika 3.¹⁶⁷). Reljef prikazuje tron na kojem sjedi Nefertiti. Kraljevski par prikazan je sa svoje tri starije kćeri; Meritaton u Amenhotepovom naručju, a Meketaton i Ankhesenpaton u Nefertitinu krilu. Amenhotep IV. i Nefertiti prikazani su u sjedećem položaju na tronu s nogama spuštenima u podnožje, obučeni u haljine s krunama na glavama karakterističnim za vladarski sloj toga razdoblja egipatske povijesti. Ono što zaokuplja pažnju činjenica je da su prikazani jednake veličine. Na drugim reljefima Nefertiti je prikazivana uglavnom znatno manja od faraona, ali pretpostavlja se da veličina likova nije bila u korelaciji s političkom ili vjerskom moći osobe. Najvjerojatnije se ovdje radi o stilu pojedinih umjetnika tog razdoblja. Između ostalog, i prije je kraljevski par bio prikazivan jednake veličine. Za primjer možemo uzeti kipove Hatšepsut i Tutmosisa II ili kipove Tije i Amenhotepa III. Osim kraljevske obitelji, na reljefu je prikazano i vrhovno božanstvo, Aton, čija je uloga bila briga za obitelj. Iz simbola Atona, sunčeva diska, izlaze zrake koje se pružaju prema kraljevskoj obitelji, a prema licu svakog supružnika zrake donose dva *ankh* simbola. Kloska naglašava da se pozornost treba obratiti i na prijestolje na kojem sjede kraljevski supružnici. Faraonov tron poprilično je

Slika 3. Reljef na steli s oltara iz Akhetatona

¹⁶⁵ M. Kloska, Isto, str. 155.

¹⁶⁶ M. Kloska, Isto, str. 155.-157.

¹⁶⁷ Slika preuzeta s: https://img.culturacolectiva.com/featured_image/2017/07/f2212508-b578-4e26-8712-c27086a4e625.jpg

jednostavno prikazan, dok je tron na kojem sjedi kraljica Nefertiti ukrašen simbolom *sema-tau*^{168,169}.

Posljednji prikaz cjelokupne kraljevske obitelji nalazi se u grobnici Meryrea u Amarni. Na tim su reljefima prikazani Sirijci i Nubijci kako plaćaju danak Amenhotepu IV. u 12. godini vladavine. U to se vrijeme vjerojatno proširila kuga Egiptom iz Dalekog istoka. Dakako, smatra se da se bolest ubrzo pojavila i u kraljevskom dvoru.¹⁷⁰ Kloska navodi kako istraživači smatraju da je Amenhotepova kćer Meketaton umrla u 13. ili 14. godini njegove vladavine te je pokopana u kraljevskoj grobnici,¹⁷¹ a vjerojatno je ista sudbna zadesila i Nefernefrure.¹⁷² Oko tog vremena prestaju se spominjati imena Tije i Kije pa se pretpostavlja da je uzrok njihove smrti bila upravo kuga.¹⁷³ Do nedavno se smatralo da je i Nefertiti umrla tijekom epidemije kuge, ali sve više autora to opovrgava. Da je slijed događaja bio uistinu takav, njezino bi se tijelo vrlo vjerojatno nalazilo u kraljevskoj grobnici u Amarni kao što je to slučaj kod Meketaton. Osim toga, Amenhotep IV. vjerojatno bi želio ovjekovječiti uspomenu na svoju voljenu ženu Nefertiti nakon njezine smrti. Kako nisu pronađeni takvi dokazi, smatra se da je Nefertiti nadživjela Amenhotepa IV.¹⁷⁴

Postoji nekoliko različitih teorija koje progovaraju o posljednjim godinama Nefertitina života. Gore navedena tvrdnja o njezinoj smrti, nedugo nakon Meketatenine smrti, zbog obolijevanja od kuge, može se odbaciti¹⁷⁵ iako neki autori kao što je Grimal navode da je Nefertiti sigurno umrla u 14. godini Amenhotepove vladavine.¹⁷⁶ Naime, otkrića u „Dair al-Barsha” projektu donose nam nove podatke o misterioznom nestanku Nefertiti iz zapisa. U velikom Wadi Dayru Abu Hinnisu, na jednom od kamenih stupova, osam metara iznad tla, otkriven je tekst napisan crvenom zemljom, a tekst je datiran na 15. dan trećeg mjeseca 16. godine vladavine Amenhotepa IV. Najzanimljiviji dio nalazi se u trećem redu teksta koji govori: „Velika supruga kralja, njegova voljena, Gospodarica dvaju Zemalja, Nefertiti Neferneferuaton.” Taj natpis potvrđuje teoriju da je Nefertiti bila živa u 16. godini Amenhotepove vladavine te da je još uvijek

¹⁶⁸ *Sema-tau* označava ujedinjenje dvaju zemalja; Gornjeg i Donjeg Egipta. Navedeni simbol prikazuje biljke doline i delte Nila, ljiljan i papirus, zavezane oko hijeroglifa smA što označava jedinstvo. (M. Koska, Isto, str. 158.)

¹⁶⁹ M. Kloska, Isto, str. 158.

¹⁷⁰ D. Montserrat, Isto, str. 26.

¹⁷¹ M. Kloska, Isto, str. 158.

¹⁷² D. Montserrat, Isto, str. 26.

¹⁷³ M. Kloska, Isto, str. 158.; D. Montserrat, Isto, str. 26.

¹⁷⁴ M. Kloska, Isto, str. 166.

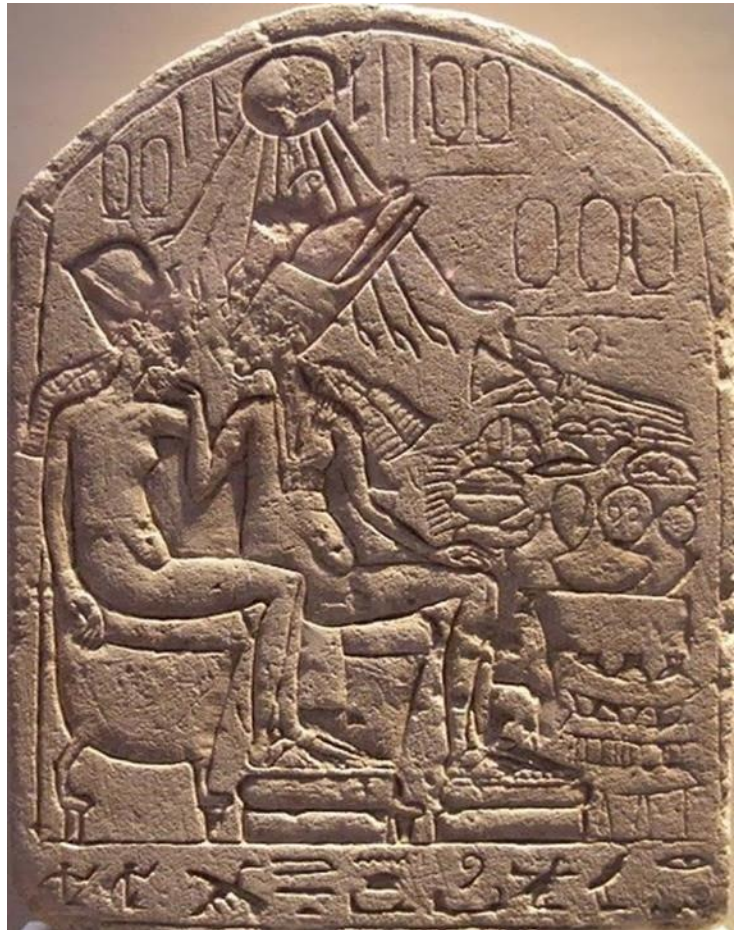
¹⁷⁵ M. Kloska, Isto, str. 167.

¹⁷⁶ N. Grimal, Isto, str. 234.

bila Velika supruga kralja. U tekstu se ne spominje suvladarstvo, ali to ne dokazuje da u posljednjim godinama Amenhotep IV. nije imao muškog ili ženskog suvladara.¹⁷⁷

Druga teorija govori da je Nefertiti od početka bila suvladar, a da je nakon smrti faraona preuzela ulogu vladara.¹⁷⁸ Njezinom imenu bio je pridodan epitet „snaga svog supruga“ što nam govori o njezinoj ulozi Velike kraljevske supruge i suvladara.¹⁷⁹ Ova teorija potkrijepljena je analizom očuvanih stela. Stela Pasi (Slika 4.¹⁸⁰) prikazuje Atona koji sjaji na dvije figure na prijestolju. Prema prvoj pretpostavci,

scena na reljefu prikazuje faraona u dvostrukoj kruni licem okrenutim prema osobi s plavom krunom na glavi koja sjedi iza njega i dodiruje mu bradu. Smatra se da je druga osoba mladi Semenkare koji lijevom rukom grli Amenhotepa. Ova je pak scena ponukala tvrdnje o Amenhotepovoj homoseksualnosti. Međutim, lako je moguće da reljef zapravo prikazuje Amenhotepa IV. i njegova oca te bi u tom slučaju stela mogla prikazivati suvladarstvo oca i sina. Prema idućoj teoriji na reljefu je prikaz Amenhotepa IV. i Nefertiti za koju postoji mogućnost da je bila suvladarica svom mužu, a da je nakon njegove smrti preuzela ulogu novog faraona, pod

Slika 4. Stela Pasi

imenom Semenkare. Kartuše urezane na reljefu neophodne su za identifikaciju prikazanih osoba. Dva para kartuša nalaze se oko sunčeva diska, dok su još tri kartuše urezane s desne strane reljefa. Pošto u kartušama na takvim prikazima nije bilo ništa urezano, možemo jedino pretpostaviti da su dvostruke kartuše bliže sunčevu disku namijenjene Atonu za njegova dva imena. Na preostale tri

¹⁷⁷ M. Kloska, Isto, str. 167.

¹⁷⁸ M. Kloska, Isto, str. 167.

¹⁷⁹ J. P. Allen, Isto, 2009., str. 19.

¹⁸⁰ Slika preuzeta s: http://lh6.ggpht.com/-NLChfQJenMU/UvBLiSeMeHI/AAAAAAAAT0o/ej8ZIBchM6s/clip_image032_thumb.jpg?imgmax=800

NLChfQJenMU/UvBLiSeMeHI/AAAAAAAAT0o/ej8ZIBchM6s/clip_image032_thumb.jpg?imgmax=800

kartuše s desne strane trebala su biti urezana imena kraljevskog para: dvije kartuše za Amenhotepa IV., a jedna za Nefertiti.¹⁸¹ Dodatni argument koji potvrđuje teoriju o Nefertitinu suvladarstvu pod drugim imenom odnosi se na keramičko prstenje koje je pronašao W. M. Flinders Petrie tijekom iskapanja u Tell el-Amarni (1891.-1892.).¹⁸² Na nekoliko artefakata pronađeno je ime Ankhkeperure napisano u ženskoj formi dodavanjem imenu slova t, tako da glasi Ankhketperure ispod kojeg se nalazio epitet koji opisuje ovisnost o trenutnom vladaru „voljena od Ekhnatona”.¹⁸³ Britanski egiptolog J. R. Harris predložio je hipotezu da je Ankhketperure zapravo Nefertiti.¹⁸⁴

Mnoge hipoteze i teorije o Nefertitinu životu možda će zauvijek ostati nerazjašnjene. Nije dvojbeno da je bila zadužena za funkcije koje su bile namijenjene isključivo vladaru, a poistovjećivali su ju i s božanstvom Tefnut, članicom trijade u Atonovom kultu. Je li Nefertiti bila suvladar? Ne postoje dovoljno kvalitetni arheološki i povijesni dokazi koji bi sa sigurnošću mogli potvrditi bilo koju tvrdnju. No, sa sigurnošću možemo tvrditi da ona nije bila obična kraljica. Njezina egzistencija obilježila je važan dio razdoblja Amarne, stoga se, u ovom aspektu, moramo suzdržati donošenja zaključaka.¹⁸⁵

2.4. Nasljednik Amenhotepa IV.?

Amenhotep IV. najvjerojatnije umire u 17. godini vladavine, a to saznajemo iz oznaka s dviju vinskih posuda pronađenih u Amarni.¹⁸⁶ Ne može se sa sigurnošću reći gdje se nalazi Amenhotepova grobnica, ali 1817. godine otkrivena je grobnica WV25 koja bi mogla biti posljednje počivalište faraona. No, Ayrton kasnije u Dolini kraljeva otkiva grobnicu KV55 za koju također postoje indicije da je u njoj pokopan faraon. Naime, natpisi na zidovima grobnice upućuju na to da je ondje pokopan netko od izuzetne važnosti i to u vremenu koje odgovara kraju razdoblja Amarne. Znanstvenici smatraju da je najvjerojatniji slijed događaja prvobitno faraonovo pokapanje u grobnici TA26 u blizini Tell el-Amarne te da je potom njegovo tijelo, kao i predmeti iz grobnice, premješteno u gore navedenu grobnicu KV55 u Dolini kraljeva.¹⁸⁷

Amenhotepova smrt donosi nam još nedoumica u vidu njegovog nasljednika. Ne možemo sa sigurnošću tvrditi da je Amenhotep IV. imao muškog nasljednika, stoga ovo predstavlja još

¹⁸¹ M. Kloska, Isto, str. 167.

¹⁸² M. Kloska, Isto, str. 168.

¹⁸³ D. Montserrat, Isto, str. 26.; N. Reeves, Isto, str. 88.; J. van Dijk, Isto, 1996., str. 31.

¹⁸⁴ J. van Dijk, Isto, 1996., str. 31.

¹⁸⁵ M. Kloska, Isto, str. 170.

¹⁸⁶ M. C. Tetley, *The Reconstructed Chronology of the Egyptian Kings*, Tetley, W. Barry, Whangarei, 2014., str. 402.

¹⁸⁷ M. Tomorad, Isto, str. 3.-4.

jedan dio povijesti Amarne oko kojeg se vrte razna nagađanja i teorije. Znanstvenici su često mijenjali mišljenja o tome tko je nasljednik Amenhotepa IV. Činjenice nam govore da je ubrzo nakon Amenhotepove smrti na vlast došao vladar pod imenom Neferkhenperure koji je vladao barem tri godine, a tijekom svoje kratkotrajne vladavine želio je obnoviti odnose s tebanskim svećenstvom.¹⁸⁸ Kako Nefertiti nestaje iz egipatskih zapisa pred kraj vladavine svog muža, mnogi smatraju da je upravo ona zasjele na tron pod navedenim imenom.¹⁸⁹ S tim se slaže i Reeves koji tvrdi da Nefertitino nestajanje nije rezultat smrti, nego rezultat u početku suvladarstva pod gore navedenim imenom, a zatim i samostalnog vladanja kraljevstvom pod imenom Semenkare. Ovo potvrđuje i navode Maneta, egiptologa iz trećeg stoljeća, koji tvrdi da je pred kraj 18. dinastije tron preuzela žena. I Neferkheperure i Semenkare su drukčije manifestacije same Nefertiti.¹⁹⁰ S druge strane, neki autori smatraju da ovaj slijed događaja nije bio moguć budući da se, prema njihovim navodima, Nefertiti povukla u Malkatu kako bi rodila Tutankhamona kojeg je kasnije predala tebanskom svećenstvu da ga upotrijebi kao pobunu protiv nove religije. Zbog nejasnoća kao posljedice nedostatka podataka, javljaju se maštovita tumačenja i neuklapanja.¹⁹¹ Tradicionalni pogledi na ovu situaciju odnose se na tvrdnju da je Semenkare zapravo stariji Tutankhamonov brat. Kao dokaz navode grobnicu KV55 u kojoj je pronađeno tijelo muškarca između 30 i 35 godina, jednake krvne grupe kao što je Tutankhamonova. No, kao što je iznad navedeno, većina autora slaže se s tvrdnjom da je to grobnica preminulog Amenhotepa IV.¹⁹² To nisu jedine teorije o mističnom porijeklu Semenkarea. Treća teorija govori o poveznici Amenhotepa IV. i Semenkarea posredstvom ženidbe za jednu od njegovih kćeri, pretpostavlja se, Meritaton¹⁹³ budući da se u spomenicima iz tog razdoblja povijesti naziva „kraljevom Velikom suprugom“, uobičajenom titulom Velike egipatske kraljice. Tomorad navodi mogućnosti da je on sin Amenhotepa III, odnosno mlađi brat Amenhotepa IV. ili da je jedan od sinova Amenhotepa IV. koje je imao s kraljicom Kijom i mogući stariji brat Tutankhamona¹⁹⁴

Sve u svemu, Neferkheperure i Semenkare jesu nasljednici Amenhotepa IV. iako ne znamo dovoljno o njihovu porijeklu. Možda je jedna od navedenih teorija i istinita, ali bez konkretnih dokaza najbolje je govoriti samo o indicijama. Neupitna je njihova važnost za egipatsku povijest, no konkretni dokazi o ovoj tematici svakako su mogući napretkom znanosti i tehnologije.

¹⁸⁸ D. Montserrat, Isto, str. 27.

¹⁸⁹ I. Uranić, Isto, str. 143.; J. van Dijk, Isto, 1996., str. 31.

¹⁹⁰ N. Reeves, Isto, str. 88.-89.

¹⁹¹ I. Uranić, Isto, str. 143.

¹⁹² N. Reeves, Isto, str. 89.

¹⁹³ D. Montserrat, Isto, str. 28.

¹⁹⁴ M. Tomorad, Isto, str. 4.

3. Tutankhamon

Bez obzira na navedene nedoumice oko nasljednika Amenhotepa IV, sigurno je da nakon kratkotrajne vladavine nekog od Amenhotepovih nasljednika na prijestolje dolazi Tutankhamon (1336. - 1327. g. pr. Krista), širem spektru ljudi najpoznatiji vladar XVIII. dinastije.¹⁹⁵ Oženio je jednu od šest zajedničkih kćeri Amenhotepa IV. i kraljice Nefertiti, Ankhesenpaton,¹⁹⁶ koja je bila značajno starija od njega budući da je već bila rodila dijete.¹⁹⁷ Tutankhamon je na vlast došao kao dijete, u dobi od svega devet godina.¹⁹⁸ Dakako, Tutmosis III. i Amenhotep III. također su na tron zasjeli vrlo mladi, ali su starije ženske osobe, pripadnice kraljevske obitelji, u prvim godinama njihovih vladavina obnašale dužnosti vladara.¹⁹⁹ Teško je vjerovati da je faraon vladao sam s obzirom na njegovu starost. U ovom slučaju nije postojala kraljica majka koja bi obnašala funkciju vladara dok faraon ne odraste, stoga se smatra da je postojala grupa visokih dužnosnika koji su imali stvarnu moć nad kraljevstvom.²⁰⁰ Van Dijk navodi kako je funkciju vladara u ovom slučaju obavljao stariji pripadnik vojske, Horemheb, zato što nije postojala druga mogućnost. Iako nisu bili u krvnom srodstvu, ovom titulom osigurao si je mjesto prestolonasljednika ako Tutankhamon za sobom ne ostavi potomke.²⁰¹ Clayton pak smatra da je funkciju vladara uz Horemheba obavljao i Aj.²⁰²

Već je ranije spomenut natpis iz Heliopolisa gdje se navodi „kraljev tjelesni sin, voljeni Tutankhaton“. Oznaka za riječ „sin“ može doista označavati direktnog potomka Amenhotepa IV., ali se, osim toga, može odnositi i na unuka, praunuka ili zeta. Zadnja tvrdnja nije toliko vjerojatna, budući da je Tutankhamon morao oženiti njegovu kćer prije stupanja na vlast. Ova fraza vjerojatno se odnosi na Amenhotepova krvnog potomka budući da su se i njegove kćeri nazivale „kraljeva tjelesna kćer, voljena...“.²⁰³ Dakako, postoji mogućnost kako je Tutankhamon sin Amenhotepa IV. i njegove druge žene, Kije.²⁰⁴ Već je ranije spomenuto da postoji mogućnost da je Amenhotep IV. bio otac svojoj unučadi, stoga se i ova povezanost s bivšim faraonom ne smije izuzeti. Ako bi se simbol odnosio direktno na sina, velika je vjerojatnost da je taj natpis nastao za vrijeme vladavine jednog od njegovih nasljednika, Semenkarea. Za Neferkheperurea nije sigurno je li bio

¹⁹⁵ M. Tomorad, Isto, str. 4.

¹⁹⁶ J. van Dijk, Isto, 1996., str. 31.

¹⁹⁷ P. A. Clayton, Isto, str. 129.

¹⁹⁸ J. van Dijk, Isto, 1996., str. 31.

¹⁹⁹ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 282.

²⁰⁰ J. van Dijk, Isto, 1996., str. 31.

²⁰¹ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 282.

²⁰² P. A. Clayton, Isto, str. 129.

²⁰³ J. P. Allen, Isto, 2009., str. 13.-14.

²⁰⁴ N. Reeves, Isto, str. 92.

muško ili žensko te mnogi nisu smatrali njega/nju kao Tutankhamonova oca ili majku. Osim toga, Aj naziva Tutankhamona svojim sinom na blokovima u Karnaku, ali to najvjerojatnije ne označava direktnog sina Aja jer je blok u Heliopolisu nastao prije nego što je Aj došao na vlast. Ovdje je vjerojatno slučaj o rodbinskoj povezanosti Aja i Tutankhamona, budući da je Aj potencijalni otac Nefertiti.²⁰⁵

U drugoj godini Tutankhamonove vladavine napravljen je radikalni korak: preseljenje prijestolnice iz Akhetatona u Memfis, što označava kraj nove religije i početak obnavljanja stare religije.²⁰⁶ Iako je bilo još stanovnika u Akehtatonu, skoro sve je bilo opustošeno. Rijetki su ostali ondje živjeti, a jedino što je u Akhetatonu ostalo bili su bezvrijedni predmeti ili pak oni predmeti koje se nije isplatilo transportirati. Akhetaton je ponovno postao pustinja i to je područje osuđeno na propast.²⁰⁷ Povratkom na staru religiju faraon mijenja sebi i svojoj ženi sufiks imena -aton u -amon, tj. promijenio je ime iz Tutankhaton u Tutankhamon, a Ankhesenpaton postaje Ankhesenpamon. Osim toga, faraon si nadodaje epitet „vladar sjevernog Heliopolisa“ što označava poveznicu s Karnakom i Tebom kao centrom kulta sunčeva boga Amon-Raa.²⁰⁸ To vjerojatno nije bila Tutankhamonova odluka, konce u rukama držali su njegovi savjetnici koji su uspješno manipulirali mladim faraonom.²⁰⁹ Religijska reforma Amenhotepa IV. time završava neslavno, iako je u početku imala potpunu potporu vojske.

Najvažniji je dokument Tutankhamonove vladavine tzv. Restauracijska stela koja opisuje izuzetno negativne posljedice koje je vladavina Amenhotepa IV. ostavila na egipatski narod. Kako su hramovi tradicionalnih grobova postale ruševine, a njihovi kultovi napušteni, „božje ruke napustile su Egipat“ te bogovi više nisu odgovarali na molitvene zazive. Ratni pohodi u Siriju također su bili neuspješni što je vjerojatno i razlog zbog kojeg je vojska odustala od čuvanja i štovanja nove religije.²¹⁰ Također, na Restauracijskoj steli vidljivi su dokazi koji govore o rekonstrukciji devastiranih hramova.²¹¹ Za restauraciju stare religije bio je zadužen Maya, šef Tutankhamonove riznice. Obišao je hramove od Delte do Elephantina kako bi nametnuo porez na

²⁰⁵ J. P. Allen, Isto, 2009., str. 14.

²⁰⁶ J. van Dijk, Isto, 1996., str. 31., J. van Dijk, M. Eaton-Krauss, „Tutankhamun at Memphis“, *MDAIK*, Vol. 42, 1986., str. 35.

²⁰⁷ N. Grimal, Isto, str. 237.-238.

²⁰⁸ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 281.

²⁰⁹ P. A. Clayton, Isto, str. 129.

²¹⁰ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 282.

²¹¹ P. A. Clayton, Isto, str. 129.

njihove prihode. On je također za vrijeme vladavine Amenhotepa IV. bio zadužen za uništenje istih.²¹²

Ne ostavivši muškog nasljednika koji bi zauzeo tron, u desetoj²¹³ ili devetog²¹⁴ godini vladavine, Tutankhamon nenadano umire. Clayton svoju tvrdnju o Tutankhamonovoj smrti potkrjepljuje posudama za vino gdje je uz tip vina, vinograd i glavnog vinara napisana i kraljeva godina vladanja. Najmlađa posuda za vino odnosi se na devetu godinu Tutankhamonove vladavine.²¹⁵ Nije razjašnjeno na koji je način Tutankhamon umro.²¹⁶ Autopsija mumije i rendgensko zračenje otkrili su mali komad srebrnog materijala u Tutankhamonovoj lubanji²¹⁷ sugerirajući na smrt uzrokovanu krvarenjem u mozgu.²¹⁸ Moguća objašnjenja tog nalaza leže u ubojstvu ili nesreći kao što je npr. pad s kočije.²¹⁹ Iako ne možemo isključiti teoriju da je mladi Tutankhamon ubijen, teško da je postojao razlog za atentat budući da je bio savršena marioneta Amonova svećenstva. Dakako, ubojstvo je itekako moglo biti u interesu onih koji su željeli uništiti lozu faraona heretika kao i svaki trag njegove vladavine.²²⁰

Tutankhamonova grobnica nije otkrivena sve do 4. studenog 1922. godine, nakon dugih frustrirajućih godina nepronaznaka. Nekoliko otkrića u Dolini kraljeva navela su Howarda Cartera na razmišljanje da je Tutankhamonova grobnica negdje u Dolini²²¹ iako su svi vjerovali da u Dolini kraljeva ne postoji više tajni. Otkriće se dogodilo kada su čelnici tog projekta odlučili obustaviti financiranje traganja za Tutankhamonovom grobnicom. Carterovi ljudi pronašli su ulaz u grobnicu do kojeg je vodilo 16 stuba, a budući da je na vratima bio pečat Doline kraljeva, grobnica nije otvarana od faraonskog Egipta. Grobnica se sastojala od četiri velike prostorije i jednog dugog hodnika. Najpoznatije egipatske starine odnose se upravo na pronalazke iz Tutankhamonove grobnice: sarkofazi i zlatna pogrebna maska. Faraonovo tijelo bilo je zaštićeno trima masivnim sarkofazima, a treći je bio izrađen od čistog zlata. Mumija je ležala u sarkofagu čovječjeg oblića. Glava je bila prekrivena zlatnom posmrtnom maskom te je upravo ta maska zaslužna za izuzetno dobro očuvanje faraonove glave.²²²

²¹² J. van Dijk, Isto, 2000., str. 283.

²¹³ J. van Dijk, Isto, 1996., str. 32.

²¹⁴ P. A. Clayton, Isto, str. 131.

²¹⁵ P. A. Clayton, Isto, str. 131.

²¹⁶ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 283.

²¹⁷ P. A. Clayton, Isto, str. 131.

²¹⁸ N. Grimal, Isto, str. 241.

²¹⁹ P. A. Clayton, Isto, str. 131.

²²⁰ I. Uranić, Isto, str. 147.

²²¹ P. A. Clayton, Isto, str. 131.

²²² I. Uranić, Isto, str. 144.-145.

Još jedna stvar koju Tutankhamona čini jednim od najpoznatijih Egipatskih vladara odnosi se na faraonovo prokletstvo. Vjerovalo se da su grobnice pod zaštitom magije, odnosno da se grobnice ritualno zaštićuju stavljanjem uroka protiv pljačkaša. U relativno kratkom razdoblju nakon otkrića grobnice, nekoliko članova tima koji su prvi ušli u grob umrli su pod čudnim okolnostima. Znanstvenici su otkrili specifičnu vrstu gljivica koja se širi zrakom otvaranjem sarkofaga i koja uzrokuje probleme s dišnim sustavom. Dakako, zbog manjka saznanja liječnika o samom porijeklu gljivičnog oboljenja, ali i činjenici da je gljivica rijetka i relativno nepoznata, razvijaju se komplikacije te na kraju smrt. Nadalje, neki smatraju da se za smrt čak 18 znanstvenika treba okriviti otrov u izmetu šišmiša. Također postoji i teorija koja govori da su svećenici tadašnjeg vremena premazivali otrov po nasumičnim stvarima u grobnici. Međutim, faraonovo prokletstvo obišlo je Cartera koji je usprkos tome doživio duboku starost.²²³

²²³ I. Uranić, Isto, str. 147.-148.

4. Aj

Prerana Tutankhamonova smrt dovela je njegovu udovicu Ankhesenpamon u nezavidnu situaciju, najvjerojatnije je bila okružena ambicioznim muškarcima znatno starijima od nje koji su bili željni vlasti. No, ona se odlučila na jedinstven korak i napisavši pismo hetitskom kralju, Šupiluliumu I., u kojem mu objašnjava novonastalu situaciju u kraljevstvu. Dokazi za ovaj slijed događaja ne dolaze iz egipatskih izvora, nego iz iskopina iz Hatuše (današnji Boğazkale u Turskoj), glavnog grada Hetitskog Carstva, gdje je pronađena kopija pisma u arhivima. U pismu Ankhesenpamon govori da joj je muž preminuo te da za njim nije ostao muški potomak. Budući da on ima mnogo sinova, moli ga da joj pošalje jednog sina kako bi ju oženio i nastavio kraljevsku lozu. Hetitski kralj bio je sumnjičav te je odlučio provjeriti situaciju u egipatskom kraljevstvu poslavši izaslanike da provjere je li stvarno onako kako se u pismu navodi. Kada su utvrdili da su namjere kraljice časne, kralj je odlučio poslati svog sina, princa Zanzanu. Međutim, princ je ubijen čim je prešao granicu, a nalog za ubojstvo najvjerojatnije je dao Horemheb, glavni zapovjednik vojske, koji je imao sredstva, priliku, ali i motiv za takav čin.²²⁴ Rezultat toga očitovao se u nastavku rata s Hetitima.²²⁵

Ankhesenpamon se nakon neuspjelog pokušaja sklapanja diplomatskog braka udaje za ostarjelog Aja koji je za vrijeme prijašnjih vladara vršio dužnost vrhovnog svećenika i važnog dvorskog činovnika.²²⁶ Smatra se da je to bilo protiv njene volje jer se udavala za svog djeda. Vjenčanje se najvjerojatnije dogodilo ubrzo nakon smrti Tutankhamona,²²⁷ a na zidovima njegove grobnice može se uočiti Aj s plavom kraljevskom krunom kako predvodi pogrebne obrede, one koje obično obavlja sin ili nasljednik. Brak između njih dvoje, pretpostavlja se, bio je samo hipotetski budući da se Ankhesenpamon više nigdje ne spominje poslije Tutankhamonove smrti, a Aj se u vlastitoj grobnici prikazuje u društvu svoje žene Tije II.²²⁸

Ajeva vladavina trajala je svega četiri godine (1327. - 1323. pr. Krista), ali to je bilo dovoljno vremena za doprinos izgradnji hramova u Karnaku i Luksoru. Ostatci sačuvanog klinastog pisma navode nas na mišljenje da se Aj pokušao iskupiti Hetitima za ubojstvo njihova princa, ali taj pokušaj nije urodio plodom.²²⁹ Njegova vladavina obilježena je ocrnjivanjem sjećanja na heretičkog faraona, no razdoblje Amarne ne završava dolaskom Aja. Iako Aj nije bio

²²⁴ P. A. Clayton, Isto, str. 135.; J. van Dijk, Isto, 2000. str. 284.; N. Grimal, Isto, str. 242.

²²⁵ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 284.

²²⁶ M. Tomorad, Isto, str. 6.

²²⁷ P. A. Clayton, Isto, str. 136.

²²⁸ N. Grimal, Isto, str. 242.

²²⁹ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 284.

direktni potomak Jahmesa I., njegova je obitelj bila usko povezana s vladajućim slojem. Stoga, vladavina Aja ne predstavlja završetak XVIII. dinastije.²³⁰ Potrebno je da u potpunosti nova osoba započne novu dinastiju, a kako obično biva u takvim situacijama, glavni zapovjednik vojske preuzeo je odgovornost.²³¹ Aj je za svoga nasljednika odabrao vojnog zapovjednika Nakhtmina, za kojeg postoji vjerojatnost da je bio njegov unuk. Iako je Aj poduzimao napore kako bi spriječio Horemhaba da zasjedne na prijestolje nakon njegove smrti, on se uspio domoći prijestolja te je uništio Nakhtamina i sve svoje suparnike.²³²

Smrću Aja završava razdoblje Amarne, a grad Akhetaton u potpunosti biva napušten početkom vladavina Horemheba.²³³

²³⁰ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 283.

²³¹ N. Grimal, Isto, str. 242.

²³² J. van Dijk, Isto, 2000., str. 283.

²³³ M. Tomorad, Isto, str. 6.

5. Horemheb

Posljednji vladar XVIII. dinastije bio je Horemheb (1323. - 1295. pr. Krista). Njegovo je porijeklo nepoznato, no pretpostavlja se da potječe iz Hutnesua, današnjeg Kom el-Ahmara u blizini Sharuna u središnjem Egiptu. Nije poznato tko su njegovi roditelji niti nam je poznat bilo koji pripadnik njegove obitelji.²³⁴ Čini se da Horemheb ne može poistovjetiti sa Paatenemhebom, kao što se to prije smatralo.²³⁵ Titule koje je imao Paatenemheb ne podudaraju se u potpunosti s onima kojima je bio oslovljavan Horemheb te stoga njihovo poistovjeđivanje ne bi bilo temeljeno na konkretnim dokazima.²³⁶

Clayton navodi kako je Horemheb bio vojni službenik čije su kvalitete vrlo rano prepoznate. Svoj uspon na društvenoj ljestvici započeo je služenjem u vojsci Amenhotepa III., a nastavio je kao veliki zapovjednik vojske Amenhotepa IV.²³⁷ Grimal nadodaje kako je zatim Horemheb prešao u političke vode, a novu je karijeru započeo pod okriljem Tutankhamonove vladavine kao kraljevski glasnogovornik zadužen za vanjske poslove,²³⁸ ali isto tako obnašao je i dužnost kraljeva zamjenika.²³⁹

Horemhebovih spomenika nema puno, a sačuvani spomenici iz vremena prije nego što je stupio na prijestolje potvrđuju nam da je bio vojni zapovjednik, za vrijeme Tutankhamona, to nam potvrđuje natpis u njegovoj grobnici: „General generala“, koji si je sam dao napisati. U njegovoj su grobnici navedene sve titule koje je imao te službe koje je obavljao, ali to je također vidljivo u njegovom Krunidbenom tekstu. On se predstavlja kao „Onaj na čiju se riječ kralj oslanja“ i „Onaj koji se obraća dvorjanima u ime kralja“. On je „Zapovjednik cijele zemlje“ i iznad svega „Nasljedni princ Gornjeg i Donjeg Egipta“ te „Zamjenik kralja u cijeloj zemlji“. Iz navedenih je titula jasno da je mladi Tutankhamon imao povjerenja u Horemheba koji je pak sam sebe uspoređivao s božanstvom Totom, bogom mudrosti. Baš kao što je bog Tot pomagao vrhovnog boga Ra u upravljanju svijetom, tako je i Horemheb svojom mudrošću pomagao mladog faraona. Iz gore navedenog možemo dobiti uvid u Horemhebov kraljevski status za vrijeme vladavine Tutankhamona, a kako van Dijk smatra, on je bio neokrunjeni kralj Egipta. Pretpostavlja se da je Tutankhamon još za vrijeme svoje vladavine svojim nasljednikom imenovao Horemheba, vrlo

²³⁴ J. van Dijk, Isto, 1996., str. 34.

²³⁵ N. Grimal, Isto, str. 242.

²³⁶ J. van Dijk, Isto, 1996., str. 34.

²³⁷ P. A. Clayton, Isto, str. 137.

²³⁸ N. Grimal, Isto, str. 242.

²³⁹ P. A. Clayton, Isto, str. 137.

vjerojatno na njegov prijedlog. Mladi je faraon bio zadnji predstavnik svoje dinastije te je mogućnost da umre vrlo mlad i bez muškog potomka bila vrlo vjerojatna.²⁴⁰

Kako Horemheb nije bio kraljevske krvi te svoju vlast nije mogao opravdavati „srodstvenim“ odnosima s Amonom, van Dijk smatra da je sam faraon legitimizirao sestrinske odnose između kraljice Nefertiti i njegove žene Mutnedmet.²⁴¹ Pretpostavlja se da je tako pokušao ozakoniti svoje stupanje na prijestolje. Međutim, neki smatraju kako taj brak nikada nije ni postojao. Njihov brak nije spomenut u njegovom Krunidbenom tekstu. Ostatci kostura Horemhebove žene Mutnedmet pokazuju da je imala oko 35 godina kada je umrla, u 13. godini Horemhebove vladavine, najvjerojatnije prilikom poroda. Postojanje Nefertitine sestre potvrđeno je još u devetoj godini vladavine Amenhotepa IV. te se stoga čini nemoguće da su Nefertitina sestra i Horemhebova žena bile ista osoba.²⁴² U Krunidbenom tekstu Horemheb ne skriva svoje nekraljevsko porijeklo, nego ga čak naglašava. Smatra da je kao mladić predodređen za faraona Egipta i detaljno opisuje svoje pripreme za buduću ulogu faraona.²⁴³

Horemheb je vjerojatno bio već u srednjoj životnoj dobi kada je došao na prijestolje te je odmah započeo reorganizaciju kraljevstva. Obnovio je status quo ponovno otvarajući i obnavljajući hramove te vraćajući u funkciju Amonov kult.²⁴⁴ Veliki edikt, ispisan na steli hrama u Karnaku, nabraja velik broj mjera donesenih u svrhu istrjebljenja zločina kao što su nezakonito pribavljanje brodova i robova, krađa goveda, ilegalno oporezivanje privatnih zemljišta, prevare prilikom procjenjivanja poreza itd.²⁴⁵ Drugi paragrafi govore o regulaciji lokalnih sudova, osoblja kraljevskog harema i drugih zaposlenika kao i o protokolu koji se mora poštovati na dvoru. Međutim, faraon nije vratio sve u prvobitno stanje. Upravnu vlast je podijelio između Gornjeg i Donjeg Egipta, između tebanskih i memfijskih vezira.²⁴⁶ Osim toga, kako bi učvrstio svoje vodstvo nad vojskom podijelio ju je u dva odvojena zapovjedništva, sjeverno i južno.²⁴⁷

Učvrstivši vojsku, Horemheb je još u vrijeme Tutankhamona predvodio akcije u Palestini koje su nam poznate iz klinastih zapisa o napadu Hetita na grad Amki, na području današnjeg Libanona. Ovaj potez smatran je invazijom na egipatski teritorij. Kao odgovor na hetitski napad, Egipćani su zauzeli Kadeš i napali su grad Nuges vrativši kontrolu nad tim teritorijem sljedećih

²⁴⁰ J. van Dijk, Isto, 1996., str. 34.-36.

²⁴¹ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 285., P. A. Clayton, Isto, str. 137.

²⁴² J. van Dijk, Isto, 1996., str. 36.-37.

²⁴³ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 285.

²⁴⁴ P. A. Clayton, Isto, str. 137.

²⁴⁵ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 285.; N. Grimal, Isto, str. 243.

²⁴⁶ N. Grimal, Isto, str. 243.

²⁴⁷ P. A. Clayton, Isto, str. 137.

nekoliko godina. Egipatska dominacija završava ponovnim hetitskim osvajanjem Kadeša i Amkija nakon ubojstva princa Zananze. U vrijeme napada, Šupiliuma je zatočio Egipćane koji su se u to vrijeme našli u Amki. Međutim, oni su bili zaraženi kugom koja se zatim proširila po cijelom Hetitskom kraljevstvu. Epidemija bolesti vrlo je vjerojatno protumačena kao božja kazna Hetitskom narodu zbog narušavanja mira između susjednih kraljevstava. Stupanjem na prijestolje Muršiliša II., grad Amki je predan natrag Egipćanima kao znak pomirenja za počinjeno svetogrđe.²⁴⁸

Između ostalog, Horemhebova vladavina poznata je po velikim graditeljskim pothvatima i sustavnom uništavanju Akhetatona koji je u to vrijeme još uvijek bio poprilično naseljen.²⁴⁹ Učvrstio je važnost Memfisa kao prijestolnice izgradivši hramove u čast boga Ptaha i sunčeva boga. No, u Karnak je uložio najviše energije.²⁵⁰ Maknuo je ukrase iz Velika Amonova hrama te je tamo započeo izgradnju velike hipostilne dvorane²⁵¹ u koju je postavio tri pilona: drugi, deveti i deseti. Njih je sagradio od talatat blokova uništenih Atonovih hramova.²⁵² Osim toga, prisvojio je spomenike svojih prethodnika, Aja i Tutankhamona. Na dvije Tutankhamonove restauracijske stele jednostavno je dodao svoje ime, a preuzeo je i Ajev posmrtni hram na zapadnoj obali Medinet Habua te ga proširio za svoju osobnu upotrebu. Time je želio izbrisati spomen na svoje prethodnike.²⁵³

Svoju je vladavinu novi faraon označavao od smrti Amenhotepa III., pripisavši sebi razdoblja vladanja svojih prethodnika. Čak je na prikazima u grobnicama koje datiraju iz ranih razdoblja XIX. dinastije smješten između Amenhotepa III. i Ramzesa I.²⁵⁴ Osim toga, na listi kraljeva u hramu Setija I., odmah pored kartuše Amenhotepa III. nalazi se Horemhebova kartuša što je još jedan dokaz da se razdoblje Amarne već tada željelo izbrisati iz povijesti Egipta.²⁵⁵ Znanstvenici pak govore da ne možemo sa sigurnošću znati koliko je dugo vladao Horemheb. Egiptolozi su podijeljena mišljenja. Jedni smatraju da je Horemhebova vladavina trajala od minimalno 27 do maksimalno 35 godina. Oni ne osporavaju činjenicu da je zadnja zabilježena godina vladavine Horemheba 13., ali vjeruju da je vladao još barem dvostruko dulje. Za dokaz uzimaju sliku na zidu iz Medinet Habua koja spominje 27. godinu u poveznici s Horemhebovom,²⁵⁶

²⁴⁸ N. Grimal, Isto, str. 242.-243.; J. van Dijk, Isto, 2000., str. 284.

²⁴⁹ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 289.

²⁵⁰ N. Grimal, Isto, str. 243.

²⁵¹ P. A. Clayton, Isto, str. 138.

²⁵² N. Grimal, Isto, str. 243.; I. Uranić, Isto, str. 149.

²⁵³ P. A. Clayton, Isto, str. 138.

²⁵⁴ P. A. Clayton, Isto, str. 138.

²⁵⁵ I. Uranić, Isto, str. 149.

²⁵⁶ J. van Dijk, Isto, 2008., str. 193.

ali kao dokaz im također služe natpisi iz grobnice Mesa koje se odnose na 56. godinu vladavine Horemheba. Taj je broj moguće dobiti jedino pribrojavanjem vladavine svih vladara povezanih s razdobljem Amarne.²⁵⁷ Druga struja znanstvenika govori o vrlo maloj vjerojatnosti toliko duge vladavine bez konkretnih dokaza uzimajući u obzir da je svaka godina od 1. do 13. dobro potvrđena oznakama s vinskih posuda te da tolika velika praznina od deset, pa čak i dvadeset godina, u razdoblju Egipatske povijesti nije vjerojatna.²⁵⁸

Svoje pripreme za zagrobni život, Horemheb je započeo puno prije nego se dalo naslutiti da će postati faraon. O tome svjedoči prva grobnica u Sakari koja je otkrivena u 19. stoljeću.²⁵⁹ Na zidovima su bile izrezbarene scene Horemhebovog vojnog života i njegovog života na dvoru. Dakako, grobnicu su poharali pljačkaši te je stoga ostalo vrlo malo antikviteta, no prema ostacima zlatnine koja je pronađena u grobnici možemo s razlogom smatrati da je bila bogato ukrašena. On osobno nije pokopan u toj grobnici zbog njegove nove pozicije faraona, ali se čini da njegove dvije žene jesu. Godine 1908. pronađena je njegova druga grobnica u Dolini kraljeva, ali je bila nedovršena i opljačkana. Usprkos tome, pronađen je veliki granitni sarkofag, no nažalost, njegovo mumificirano tijelo nije.²⁶⁰ U njegovom je grobu sačuvana uspomena na razdoblje Amarne u vidu odjeće i neobičnog umjetničkog stila.²⁶¹

Kako Horemheb nije imao muškog nasljednika, a već je bio u poodmaklim godinama, za svog je nasljednika predodredio drugu vojnu ličnost koja je osnovala novu dinastiju: Ramzesida.²⁶² Nakon Horemheba na tron sjeda Paramessua, vojnik sličnog svjetonazora kao i Horemheb, koji je prvobitno bio okrunjen za princa noseći identične titule koje je Horemheb imao za vrijeme vladavine Tutankhamona. Stupivši na prijestolje pod imenom Ramzes I., završava se razdoblje XVIII. dinastije i započinje razdoblje XIX. dinastije.²⁶³

²⁵⁷ I. Uranić, Isto, str. 149.

²⁵⁸ J. van Dijk, Isto, 2008., str. 194.

²⁵⁹ P. A. Clayton, Isto, str. 138.; A. Gardiner, „The Memphite Tomb of the General Haremhab”, *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 39, Egypt Exploration Society, 1953., str. 3.

²⁶⁰ P. A. Clayton, Isto, str. 139.

²⁶¹ N. Grimal, Isto, str. 244.

²⁶² N. Grimal, Isto, str. 244.

²⁶³ J. van Dijk, Isto, 1996., str. 41.

6. Umjetnost Amarne

Osim novina u poimanju religije i društva, Amenhotep IV. uveo je sasvim novi pogled na umjetnost.²⁶⁴ Sve do početka Novog egipatskog kraljevstva, umjetnost je služila isključivo u religijsko-ritualne svrhe. U Novom kraljevstvu dozvoljeno je, po prvi put u povijesti Egipta, prikazivati svjetovne sadržaje, individualan umjetnički stil i izražavanje. Polako, ali sigurno tradicionalna egipatska umjetnost biva smetnuta, a nadvladava ju reformiran umjetnički stil. Iako umjetnost još uvijek služi u religijske i ritualne svrhe, u sam centar zbivanja stavljen je faraon heretik i njegov intelekt. Umjetnost više ne teži za idealističkim prikazima, nego dolazi do izražaja originalna kreativnost umjetnika, dolazi do vrhunca realizma i naturalizma koji su zapanjili egiptologe i povjesničare umjetnosti.²⁶⁵

Najstariji prikazi Amenhotepa IV. slijede tradicionalni egipatski stil, sličan onomu koji su koristili njegovi prethodnici Tutmosis IV. i Amenhotep III.²⁶⁶ No, stupanjem na snagu novog stila, faraon se više ne prikazuje na muževan način, nego se naglašavanju njegove fizionomske karakteristike koje graniče s grotesknim.²⁶⁷ Amenhotep IV. sada je prikazivan s mršavim, izduženim licem i velikim usnama, izduženim vratom, gotovo ženskim poprsjem, okruglim i obješenim trbuhom, širokim kukovima, debelim bedrima i tankim, dugim nogama.²⁶⁸ Ovakvi prikazi pripadaju ranoj, radikalnoj fazi umjetnosti Amarne. Dosta je iznenađujuće što je faraon dopustio istinite i dosta neugodne prikaze sebe.²⁶⁹ Amenhotepovo razumijevanje umjetnosti dovelo je do razbijanja idealističke slike vladara kao božanstva.²⁷⁰ Dosta neobičan prikaz kralja dovodi znanstvenike do razmišljanja te Montserrat navodi kako je Aldred, u suradnji s liječnicima i medicinskom znanosti, promatrajući prikaze došao do zaključka da je faraon bolovao od tzv. Fröhlichovog sindroma, poremećaja endokrinog sustava. Sindrom se manifestira fizičkim abnormalnostima koje su očite na statuama koje prikazuju Amenhotepa IV: pretilost, raspodijele masnog tkiva u tijelu kakvo je karakteristično za žene, hidrocefalus praćen povećanjem volumena lubanje itd. Postoje i nedosljednosti u toj teoriji, budući da oboljeli od tog sindroma uglavnom imaju problema s plodnošću, a poznato nam je da je Amenhotep IV. imao više kćeri, no ne može se isključiti činjenica da ga je neplodnost mogla uhvatiti u kasnijem razdoblju života.²⁷¹ Niti jedan

²⁶⁴ I. Uranić, Isto, str. 150.

²⁶⁵ T. G. Dorsh, Culture and art of Amarna, 1991. str. 2.-3.

²⁶⁶ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 272.

²⁶⁷ T. G. Dorsh, Isto, str. 3.

²⁶⁸ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 272.

²⁶⁹ T. G. Dorsh, Isto, str. 3.

²⁷⁰ C. Aldred, Isto, 1973., str. 53.

²⁷¹ D. Montserrat, Isto, str. 47.; P. A. Clayton, Isto, str. 121.

umjetnik do tada nije se usuđivao prikazati božanskog faraona s ljudskim slabostima i nesavršenostima koje su čak postale uzor, tj. model za prikazivanje drugih pojedinaca.²⁷² Jasno je da su to njegovi sljedbenici smatrali idealom jer je ipak faraon bio bog na zemlji koji je oblikovao čovječanstvo na svoju sliku.²⁷³ Stoga ne čudi kako su Nefertiti i njihova zajednička djeca prikazivani na vrlo sličan način iako ne možemo sa sigurnošću reći jer ne poznajemo njezine prikaze prije razvoja novog stila umjetnosti.²⁷⁴ Neki pak smatraju da je ovdje riječ o karikiranju njegova lika u svrhu ismijavanja bilo kakve poveznice s tradicionalnom egipatskom umjetnosti.²⁷⁵ Stoga, ovaj stil je još nazivan ekspresionističkim i nadrealističnim.²⁷⁶

U ovoj fazi nove egipatske umjetnosti također se prikazuje intimnost kakva nikada nije bila prikazivana u egipatskoj umjetnosti ni među običnim pukom, a kamo li među kraljevskoj obitelji.²⁷⁷ Jedna skupina figura prikazuje kralja na tronu koji nosi na glavi krunu i obučen je u ogrtač kratkih rukava. Ženska mu figura sjedi u krilu licem okrenuta prema njemu. Iako skulptura nije dovršena, neupitno je da je intimnog karaktera.²⁷⁸ Još jedna karakteristika umjetnosti Amarne očituje se u graciozno zaobljenim linijama i izvanredan prikaz kretanja što rezultira vjernim prikazima dijelova tijela i glave.²⁷⁹ Delikatno izrađivano čelo, područje oko očiju i obrazi posebno su naglašavani kod bista Nefertiti. Posebna pozornost posvećena je očima kao vratima duše te su najvažniji dio ekspresije cijele statue. Oblikovanje očnih jabučica i donjeg kapka često je izostavljano, no također je dovršavano bojama. Ovo nije izum umjetnosti Amarne, no često korištenje populariziralo je ovaj način umjetničkog izražavanja.²⁸⁰ Iz ovog nam je razdoblja poznata i statua na kojoj je faraon prikazan nag i bez genitalija. Zadnja navedena stavka uzrokovala je mnoga nagađanja i pokušaja objašnjavanja takvog prikaza. Neki smatraju da statua nije dovršena te da je faraon trebao biti prikazan odjenut nekim drugim materijalom. No, s druge strane, neki smatraju vjerojatnijom teoriju da je ta statua pokušaj predstavljanja kralja kao hermafrodita, odnosno oca i majke cjelokupnog čovječanstva.²⁸¹

Korištenje talatata također je simbol razdoblja Amarne. Dakako, faraon je u što kraćem vremenu htio izgraditi novu prijestolnicu u svega nekoliko godina. Zahvaljujući revolucionarnim

²⁷² T. G. Dorsh, Isto, str. 3.-4.; J. van Dijk, Isto, 2000., str. 272.

²⁷³ C. Aldred, Isto, 1973., str. 54.; J. van Dijk, Isto, 2000., str. 272.

²⁷⁴ C. Aldred, Isto, 1973., str. 54.

²⁷⁵ I. Uranić, Isto, str. 150.

²⁷⁶ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 273.

²⁷⁷ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 274.

²⁷⁸ T. G. Dorsh, Isto, str. 5.

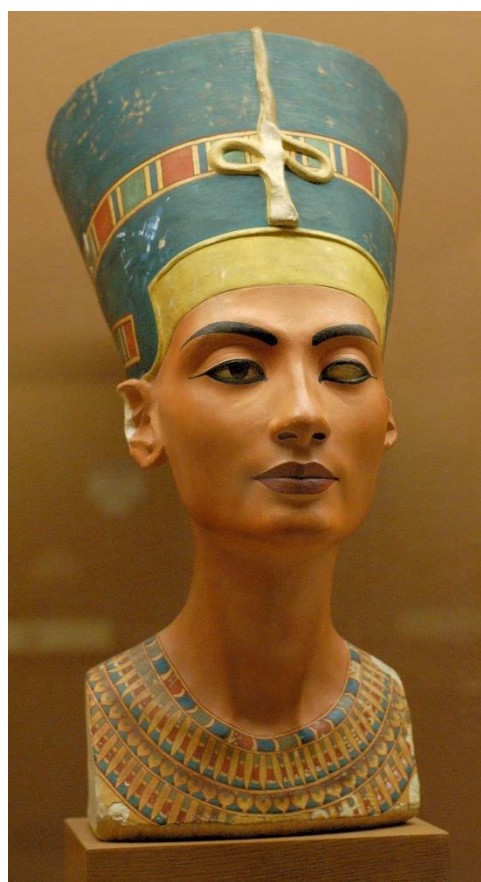
²⁷⁹ J. van Dijk, Isto, 2000., str. 274.; T. G. Dorsh, Isto, str. 5.

²⁸⁰ T. G. Dorsh, Isto, str. 5.

²⁸¹ C. Aldred, Isto, 1973., str. 54.

talatatima koje je mogao postavljati jedan čovjek, u tom je naumu i uspio. Talatati su dokaz kako je umjetnost Amarne zaživjela i prije preseljenja prijestolnice u Akhetaton budući da su pronađeni ostatci ovog stila gradnje u Karnaku, odnosno Tebi.²⁸²

Druga faza umjetnosti Amarne odnosi se na kasniju fazu koja je puno ugodnija oku iako su fizionomska obilježja zadržana. Bitna razlika u odnosu na raniju fazu su grobnice koje više nisu građene od pješčenjaka, nego od vapnenca, kompaktnijeg i izdržljivijeg materijala. Blokovi talatata također nisu od pješčenjaka, nego od vapnenca na kojima su mogli biti prikazivani reljefi s više detalja zbog veće čvrstoće materijala.²⁸³ Grobnice običnog pučanstva nisu bile ukrašavane reljefima, odnosno nikakvim pogrebnim prikazima, niti prikazima same obitelji pokojnika. Jedino se u rijetkim slučajevima može naći prikaz pokojnika i to samo u društvu kraljevske obitelji na koju se spuštaju sunčeve zrake Atona, dok pokojnik istim zrakama nije obasjan. Nema spomena Ozirisu niti bilo kojem drugom božanstvu.²⁸⁴ U ovom razdoblju javlja se poznati kipar toga vremena, Bek, koji je uz Tutmosisa bio utemeljitelj nove ikonografije, ali i učitelj svim novim naraštajima umjetnika.²⁸⁵ U Amarni su pronađeni ostatci Tutmosisove radionice koja je sadržavala brojne skice, gipsane kalupe i portrete kraljevske obitelji uključujući poznatu bistu Nefertiti (Slika 5.²⁸⁶), koja se danas čuva u Novom muzeju u Berlinu.²⁸⁷

Slika 5. Bista Nefertiti

Umjetnost Amarne nadživjela je svog začetnika Amenhotepa IV. Iako je vjerska reforma koju je nametnuo egipatskom narodu bila zaboravljena, stilovi koje je nametnuo umjetnosti, prvenstveno arhitekturi ostavile su dubok trag u egipatskom društvu i nastavljaju se dugo nakon njegove smrti.

²⁸² C. Aldred, Isto, 1973., str. 48.-51.

²⁸³ C. Aldred, Isto, 1973., str. 58.

²⁸⁴ N. Reeves, Isto, str. 119.

²⁸⁵ C. Aldred, Isto, 1973., str. 58.

²⁸⁶ Slika preuzeta s: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/37/DSC_092420.Mod.JPG

²⁸⁷ N. Grimal, Isto, str. 234.

Zaključak

Razdoblje Amarne revolucionarno je u egipatskoj povijesti. Stupanjem na prijestolje Amenhotepa IV. dolazi do radikalnih reformi unutar egipatskog kraljevstva. Zbog prevelikog utjecaja Amonova svećenstva i miješanja u političke poslove, ono biva oskvrnuto, a štovanje do tada vrhovnog božanstva Amona, zabranjeno. Želeći uništiti svaki spomen na Amona, faraon mijenja svoje ime u Ekhnaton naglašavajući važnost novog vrhovnog božanstva, Atona. Kako Aton nije prikazivan u antropomorfnoj formi, a jedino istinsko spoznanje o njegovom bitku imala je kraljevska obitelj, njegova se apstraktnost nije uspjela uvući u svakodnevni život Egipćana. Hramovi boga Amona bili su sustavno uništavani, a podizani su novi, veličanstveni hramovi posvećeni Atonovom kultu. Egipćani su još uvijek štovali svoje tradicionalne bogove, ali uvriježilo se vjerovanje da se jedino posredstvom štovanja Amenhotepa IV. i njegovih pravila može postići egzistencija nakon smrti. Odbacivanjem Amona kao dinastičkog boga, faraon osniva novu prijestolnicu, u potpunosti posvećenu novom vrhovnom božanstvu, Akhetaton. Grad je iz temelja podignut u svega nekoliko godina zahvaljujući arhitektonskim novinama, u prvom redu talatatima koji su omogućavali praktičniju i bržu izgradnju masivnih građevina. Poznato je da je Amenhotep IV. sa svojom ženom Nefertiti imao šest kćeri, ali još uvijek se vode rasprave o tome je li imao i sina. Nakon smrti faraona Amenhotepa IV. na vlasti su se izmjenjivali vladari koji nisu ostavili značajnijeg utiska u egipatskoj povijesti, osim eventualno Horemheba. Ne zna se sa sigurnošću tko je sjeo na prijestolje nakon Amenhotepa IV., je li to bio Neferkhenperure, za kojeg mnogi smatraju da se iza tog lika krije kraljica Nefertiti., koji je vrlo brzo nestao iz zapisa ili je pak Semenkare bio taj koji je naslijedio Amenhotepa IV. Nakon kratkotrajne vladavine Semenkare na tron je došao mladi Tutankhamon, čije porijeklo nije do kraja rasvijetljeno. Za vrijeme njegove vladavine dolazi do gušenja atonizma i vraćanja stare religije te do preseljenja prijestolnice iz Akhetatona u Memfis. Kako je Tutankhamon umro vrlo mlad i bez muškog nasljednika na njegovo mjesto dolazi Aj, koji je pravo na prijestolje stekao oženivši Tutankhamonovu udovicu Ankhesenpamon. Njegova je vladavina obilježena ocrnjivanjem sjećanja na heretičkog faraona Amenhotepa IV. Razdoblje Amarne ne završava se dolaskom Aja na prijestolje, već dolaskom generala Horemheba, koji je nastojao iz povijesti izbrisati sve vladare iz razdoblja Amarne, tj. sve do Amenhotepa III. Horemheb je kraljevstvu vratio nekadašnju vojnu moć, a nekadašnji sjaj Akhetatona biva ugašen. Za svojeg nasljednika predodredio Paamessua, vojnu ličnost s kojom završava XVIII. dinastija i započinje razdoblje XIX. dinastije, dinastije Ramzesida.

Brojni pokušaji da se iz povijesti izbriše Amenhotep IV. i njegove ideje, odnosno da se izbriše cijelo razdoblje Amarne na sreću nisu uspjeli. Brojni materijalni dokazi iz toga vremena i

danas nam svjedoče o povijesti toga razdoblja. Iako je razdoblje Amarne trajalo svega tridesetak godina, ono je ostavilo neizbrisiv trag u egipatskoj povijesti.

Literatura

Aldred, Cyril, *Akhenaten and Nefertiti*, Brooklyn Museum, New York, 1973.

Aldred, Cyril, *Akhenaten: King of Egypt*, Thames & Hudson, New York, 1988.

Allen, P. James, „The Amarna succesion“, u Brand, J. Peter, Cooper, Louise (ur.), *Causing his name to live: Studies in Egyptian Epigraphy and History in Memory od William J. Murnane*, Brill, Leiden/Boston, 2009., str. 9-20.

Allen, P. James, „The Religion of Amarna“, u Arnold, Dorothea (ur.), *The Royal Women of Amarna - Images of Beauty from Ancient Egypt*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 1996., str. 3-6.

Arnold, Dorothea, „An Artistic Revolution: The Early Years of King Amenhotep IV/Akhenaten“, u Arnold, Dorothea (ur.), *The Royal Women of Amarna - Images of Beauty from Ancient Egypt*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 1996., str. 17-40.

Bunson, R. Margaret, *The encyclopedia of ancient Egypt*, Gramercy Books, New York, 1999.

Clayton, A. Peter, *Chronicle of pharaos*, Thames & Hudson Ltd., London, 1994.

Đukić, Zlatko, Spasenovski, Nemanja, „Staroegipatska votivna stela iz Muzeja Slavonije u Osijeku te položaj drugih bogova u vrijeme atonizma i utjecaj razdoblja Amarne na kasniju egipatsku povijest“, *Bosna Franciscana*, god. XXIV., br. 44., Franjevačka teologija Sarajevo, Sarajevo, 2016., str. 131-148.

Gardiner, Alan, „The Memphite Tomb of the General Haremhab“, *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 39, Egypt Exploration Society, 1953., str. 3-12.

Green, Lyn, „The Royal Women of Amarna: who was who“, u Arnold, Dorothea (ur.), *The Royal Women of Amarna - Images of Beauty from Ancient Egypt*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 1996., str. 7-16.

Grimal, Nicolas, *A History of Ancient Egypt*, Blackwell Publishers Ltd., London, 2005.

Kloska, Maria, „The Role of Nefertiti in the Religion and the Politics of the Amarna Period“, *Folia Praehistorica Posnaniensia*, Vol. XXI., Instytut Archeologii UAM, Poznan, 2016., str. 149.-175.

Montserrat, Dominic, *Akhenaten: History, Fantasy and Ancient Egypt*, Routledge, London, 2000.

- Moran, L. William, *The Amarna Letters*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1992.
- Novak, Grga, *Egipat: prehistorija, faraoni, osvajači, kultura*, Izdavački zavod JAZU, Zagreb, 1967.
- Ockinga, Boyo, „The non-royal concept of the afterlife in Amarna", *Ancient History: Resources for Teachers*, Vol. 38, br. 1, Macquarie Ancient History Association, 2008., str. 16-37.
- Reeves, Nicholas, „The Royal Family", u Freed, Rita E., Markowitz, Yvonne J., D'Auria, Sue H. (ur.), *Pharaohs of the Sun - Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen*, Museum of Fine Arts, Boston, 1999., str. 81-95.
- Tetley, M. Christine, *The Reconstructed Chronology of the Egyptian Kings*, Tetley, W. Barry, Whangarei, 2014.
- Tomorad, Mladen, „Atonizam - staroegipatski kult boga Atona", *Historijski zbornik*, GOD. LXV, br. 1, Zagreb, 2012. str. 1-16.
- Uranić, Igor, *Stari Egipat: povijest, književnost i umjetnost drevnih Egipćana*, Školska knjiga, Zagreb, 2002.
- Van Dijk, Jacobus, „New Evidence on the Length of the Reign of Horemheb", *Journal of the American Research Center in Egypt*, Vol. 44, American Research Center in Egypt, 2008., 193-200.
- Van Dijk, Jacobus, „The Amarna Period and the Later New Kingdom (c.1352-1069 BC)", u Shaw, Ian (ur), *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford University Press Inc., New York 2000., str. 265-307.
- Van Dijk, Jacobus, „The Death of Meketaten", u Brand, J. Peter, Cooper, Louise (ur.), *Causing His Name to Live: Studies in Egyptian Epigraphy and History in Memory of William J. Murnane*, Brill, Leiden/Boston, 2009., str. 83-88.
- Van Dijk, Jacobus, „The Noble Lady of Mitanni and Other Royal Favourites of the Eighteenth Dynasty", u Van Dijk, Jacobus (ur.), *Egyptological Memoirs 1 - Essays on Ancient Egypt in Honour of Herman te Velde*, STYX Publications, Groningen, 1997., 33-41.
- Weigall, E. Arthur, *The life and times of Akhnaton: Pharaoh of Egypt*, Thornton Butterworth Ltd., London, 1923.

Literatura s interneta:

Dorsch, G. Thomas, *Culture and Art of Amarna*, 1991. -

<https://www.scribd.com/document/15807835/Culture-and-Art-of-Amarna> (zadnji pristup: 24.8.2018.)

Hrvatska enciklopedija - <http://www.enciklopedija.hr/> (zadnji pristup: 24.8.2018.)

Van Dijk, Jacobus, „Horemheb and the Struggle for the Throne of Tutankhamon", u *BACE* 7, 1996., str. 29-42. - http://www.jacobusvandijk.nl/docs/BACE_7.pdf (zadnji pristup: 24.8.2018.)

Van Dijk, Jacobus, Eaton-Krauss, Marianne, „Tutankhamun at Memphis", *MDAIK*, Vol. 42, 1986., str. 35-42. - http://www.jacobusvandijk.nl/docs/MDAIK_42.pdf (zadnji pristup: 24.8.2018.)

Popis priloga

Popis tablica

Tablica 1. – Broj pronađenih statua tradicionalnih egipatskih božanstava u Akhetatonu

Popis slika

Slika 1. – Mapa Akhetatona s lokacijama koje se navode u gornjoj tablici

Slika 2. – Mapa Akhetatona s prikazima najvažnijih objekata

Slika 3. – Reljef na steli s oltara iz Akhetatona

Slika 4. – Stela Pasi

Slika 5. – Bista Neferiti